ЗАСГИЙН ГАЗРААС ХӨГЖҮҮЛЭХ ТУСГАЙ СОНИРХЛЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН НЭР ТӨРӨЛ, БҮТЭЭГДЭХҮҮН, ЧИГЛЭЛИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ СУДАЛГАА, ТӨЛӨВЛӨЛТ

2 0 1 2 - 2 0 1 6

- Макро орчны шинжилгээ
- Микро орчны шинжилгээ
- Дотоод орчны шинжилгээ
- CROSS SWOT шинжилгээ
- Стратеги төлөвлөлт

Улаанбаатар хот

2012 оны 11 дүгээр сар

СУДАЛГАА, ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН БАГИЙН ТАНИЛЦУУЛГА:

Төслийн удирдагч: М.Ганхуяг
“Найчрал Састайнэблэ” ХХК-ийн захирал

Төслийн багийн ахлагч: Ц.Өнөржаргал
Аялал жуулчлалын тэргүүний ажилтан,
Удирдлагын Академийн ахлах багш

Зөвлөх багийн гишүүд: Ө.Амгалан
Аялал жуулчлалын тэргүүний ажилтан,
МУБИС-ийн түүх аялал жуулчлалын тэнхимийн эрхлэгч

В.Мөнхбаяр
Аялал жуулчлалын тэргүүний ажилтан,
“Идэр” ДС-ийн аялал жуулчлалын тэнхимийн эрхлэгч

Г.Цогбадрал
Аялал жуулчлалын тэргүүний ажилтан,
МУБИС-ийн байгалийн аялал жуулчлалын тэнхимийн багш

М.Амаржаргал
Аялал жуулчлалын тэргүүний ажилтан, МУИС-ийн Газар зүй-Геологийн сургуулийн аялал жуулчлалын тэнхимийн багш

Ө.Ганпүрэв
Аялал жуулчлалын тэргүүний ажилтан,
Төслийн Удирдлага, хөгжлийн хүрээлэнгийн төлөвлөлтийн албаны дарга

Б.Пүрэвсүрэн
Төслийн Удирдлага, хөгжлийн хүрээлэнгийн сургалтын албаны дарга

Ё.Батсүх
Удирдлагын Академийн ахлах багш

АГУУЛГА

1. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН САЛБАРЫН МАКРО ОРЧНЫ ШИНЖИЛГЭЭ

2. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН САЛБАРЫН МИКРО ОРЧНЫ ШИНЖИЛГЭЭ

3. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН САЛБАРЫН ДОТООД ОРЧНЫ ШИНЖИЛГЭЭ

4. ОРЧНЫ СУДАЛГААНЫ НЭГДСЭН ДҮГНЭЛТ ШИНЖИЛГЭЭ

5. ТУСГАЙ СОНИРХЛЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН БҮТЭЭГДЭХҮҮНИЙ ТӨЛӨВЛӨЛТ

УДИРТГАЛ

Энэхүү судалгааны зорилго нь тус салбарын өнөөгийн нөхцөл байдалд шинжилгээ хийх, тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нэр төрөл, бүтээгдэхүүн, чиглэлийг тогтоож, тогтвортой хөгжилд суурилсан менежментийг сайжруулах арга замыг тодорхойлоход оршсон болно.

Судалгаагаар аялал жуулчлалын салбарт шууд ба шууд бус нөлөөлөх микро макро орчны шинжилгээ хийх, дотоод орчны судалгааг гүйцэтгэж, менежментийн чадамжийн шинжилгээ хийх, орчны нөхцөл байдалд үнэлгээ өгч боломж, бэрхшээл, давуу болон сул талуудыг тодорхойлох, нөлөөллийг тодорхойлсны үндсэн дээр нэгдсэн дүгнэлт гаргаж, шийдлийг тодорхойлох зэрэг зорилтуудыг дэвшүүлэн ажилласан. Аялал жуулчлалын салбарын тусгай сонирхлын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэхэд шаардлагатай орчны суурь судалгаанд баримтын судалгаа, асуумж судалгаа, асуудал шалтгааны шинжилгээ, мексоны шинжилгээ, чадамжийн индексийн шинжилгээ, экспертийн шинжилгээ, SWOT шинжилгээ, Нөлөөллийн үнэлгээний арга, CROSS SWOT шинжилгээ, Эрсдлийн нөлөөллийн шинжилгээ зэргийг ашиглаж ò¿¿âýð ñóäàëãàà, àжиглалт судалгаа áîëîí õàðüöóóëàí æèøèõ, задлан шинжлэх, íýãòãýí ä¿ãíýõ àðãóóäûã õýðýãëýëýý.

Аялал жуулчлалын салбарт тусгай сонирхлын аялалыг хөгжүүлэх судалгааны ажил нь гадаад орчны макро, микро орчин болон дотоод орчин, нэгтгэл, төлөвлөлт гэсэн 4 бүлгээс бүрдсэн.

Цаашид тус салбарыг хөгжүүлэхэд хамтран ажиллагч талуудын идэвхтэй хамтын ажиллагаа нэн чухал байна. Түүнчлэн тусгай сонирхолын аялалыг хөгжүүлэх удирдлагыг иж бүрэн, тогтвортой хэрэгжүүлж, орчны судалгаанд дурьдагдсан давуу талууддаа түшиглэн бэрхшээлийг даван туулж, сул талаа арилгаж ажиллах тал дээр анхаарлаа хандуулах нь зүйтэй юм. Энэхүү судалгааны баримт бичиг нь аялал жуулчлалын талаар төрөөс баримтлах бодлогын үр нөлөөг дээшлүүлэх, урт, дунд, богино хугацааны шийдвэр гаргахад тодорхой хувь нэмэр болно гэдэгт судлаачдын зүгээс итгэлтэй байна.

Бүсүүдийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх стратеги төлөвлөгөө боловсруулах ажлын хэсэг

2012.12.05

НЭГ. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН БҮСҮҮДЭД ТУСГАЙ СОНИРХЛЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫГ ХӨГЖҮҮЛЭХ МАКРО ОРЧНЫ ШИНЖИЛГЭЭ

1.1 Тусгай сонирхлын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх улс төрийн орчны боломж

1.1.1 Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого[1]

Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын зорилтод аÿëàë æóóë÷ëàëûã ýð÷èìòýé õºãæ¿¿ëæ, ýäèéí çàñãèéí òýðã¿¿ëýõ ñàëáàðûí íýã áîëãîîî хэмээн заасан байна. Тус төлөвлөгөөнд “Æóóë÷èí òýýâýðëýõ áîëîí æóóë÷èí õ¿ëýýí àâàõ õ¿÷èí ÷àäëûã íýìýãä¿¿ëæ, àÿëàë æóóë÷ëàëûí ãîë á¿ñ íóòãèéí çàì õàðèëöàà, õîëáîî, ýð÷èì õ¿÷íèé õàíãàìæèéã ñàéæðóóëж, àÿëàë æóóë÷ëàëûí ãîëëîõ çàõ çýýëèéí îðíóóäàä õèéõ øóóä íèñëýãèéí òîîã íýìýãä¿¿ëæ, øèíý ÷èãëýë¿¿ä íýýõ” гэж тусгасан нь тусгай сонирхлын аялалыг хөгжүүлэхэд ихээхэн түлхэц болох юм. Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын зорилтод Àÿëàë æóóë÷ëàëûí òîìîîõîí öîãöîëáîðóóäûã áàðüæ áàéãóóëàí, àÿëàã÷, æóóë÷äûí ñîíèðõëûã òàòñàí àÿëëûí òºðë¿¿äèéã á¿ñ íóòààð òºðºëæ¿¿ëýí õºãæ¿¿ëýх зорилт дэвшүүлсэн байна. Тус төлөвлөгөөний томоохон зорилтуудын нэг нь óëèðëûí õàìààðëûã áàãàñãàæ, á¿òýýãäýõ¿¿í, ¿éë÷èëãýýíèé íýð òºðëèéã îëøðóóëàõ зорилт юм. Мөн аялал жуулчлалын ñàëáàðûí áîäëîãûã õýðýãæ¿¿ëýõ ÷èã ¿¿ðýã á¿õèé á¿òýö áèé áîëãîæ àæèëëóóëснаар ìîíãîë èðýõ æóóë÷äûí òîîã õ¿í àìûí òîîòîé òýíöýõ¿éö áîëãîõ зорилт дэвшүүлсэн байна.

1.1.2 Шинэчлэлийн засгийн газрын 2012-2016 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны хөтөлбөр[2]

Ардчилал, ХҮНИЙ эрх, эрх чөлөө, монгол эх орныхоо хөгжил цэцэглэлтийн төлөө нийгэм, эдийн засгийн бүхий л салбарт хийх шинэчлэлийн үзэл санаанд нэгдэн Ардчилсан нам, иргэний зориг ногоон нам, махн-муан-ын “шударга ёс” эвсэл хамтран: Үндэсний эрх ашгийг дээдлэн, хувь хүн, өрх гэрийн хөгжлийг эрхэмлэж, баялгийг бүтээгч, чинээлэг, эрх чөлөөт иргэдийн хариуцлагатай нийгмийг төлөвшүүлэх эрхэм зорилгоо нотлон, Хүний жам ёсны, заяагдмал эрх, хувийн өмч, төрийн хязгаарлагдмал оролцоо, төрийн нээлттэй, иргэдэд хянагдах тогтолцоо иргэний нээлттэй нийгэм, жендерийн тэгш байдал зэрэг тулгуур үнэт зүйлсийг шалгуур болгон, Монгол төрийн бодлогын залгамж чанарыг эрхэмлэн, Сонгуулийн шинэ хуулиар тогтоосон хязгаарлалт, хэм хэмжээг мөрдлөг болгон, Нам, эвслийн гишүүд, дэмжигчид, олон нийтийн нэмэрлэсэн санаа, санал санаачлагад тулгуурлан, Эдийн засгийн аюулгүй байдал, ардчилсан засгийн шударга тогтолцоог хангах, баялгийн шударга хуваарилалтанд түлхүү анхаарах цаг ирснийг тунхаглан, АН-ын “Монгол хүн” хөтөлбөрийг үндэслэн, ИЗНН-ын “Амьдрал” хөтөлбөр, МАХН-МУАН-ын “Шударга ёс” эвслийн “Монголоо аврах таван хувьсгал” хөтөлбөрийн зарим тодорхой саналуудыг тусган дараах зорилтуудыг дэвшүүлсэн байна. Шинэчлэлийн Засгийн газраас аялал жуулчлалын салбарын үйл ажиллагааны талаар хөтөлбөртөө тусгасан бөгөөд дараахь бодлого, шинэчлэлийг Засгийн газраас авч хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- ✓ Гадаад, дотоодын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэхэд шаардлагатай дэд бүтцийг бий болгоно.
- ✓ Монгол Улс руу чиглэсэн олон улсын нислэгийн давтамж, чиглэлийг хоёр дахин нэмэгдүүлнэ.
- ✓ Говийн аялал жуулчлалын бүс, Орхоны хөндийн аялал жуучлалын бүс, Хөвсгөл нуурын аялал жуулчлалын бүсийг холбосон дэд бүтэц байгуулна.
- ✓ Орхоны хөндийн аялал жуулчлалын бүсийг хөгжүүлж Хархоринг байгаль орчинд ээлтэй аялал жуулчлалын хот болгон хөгжүүлнэ.

---

[1] БШУЯ. http://www.mecs.gov.mn/article-120-444.mw. 2012 оны 11 дугаар сар 4

[2] Шинэчлэлийн Засгийн Газрын албан ёсны веб сайт. http://www.open-government.mn/. 2012 оны 11 дугаар сар 4

- ✓ Аймаг, бүс нутгийн онцлогт тулгуурласан аялал жуулчлалын хөтөлбөр хөгжүүлнэ.
- ✓ Монгол ахуй, соёлыг гадаад улсад сурталчлах цогц хөтөлбөрийг хэрэгжүүлнэ.
- ✓ Үлэг гүрвэлийн музей, парк, палентологийн лабораторийг улсын төсвөөр байгуулна.
- ✓ Бүх аймгуудад орон нутгийн уран зураг, гар урлал, фото зургийн галерей байгуулахыг дэмжинэ.

Үйлчилгээний бизнесийг дэмжих чиглэлээр:

- ✓ Найдвартай, аюулгүй, мэдлэг, ур чадварт суурилсан үйлчилгээний салбартай улс орон болно.
- ✓ Үйлчилгээний салбарын мэргэжлийн холбоодын үйл ажиллагааг онцгойлон дэмжинэ.
- ✓ Үйлчилгээний салбарын мэргэжлийн холбоодод тус салбарын хэмжээнд мөрдөх стандарт, ёс зүйн дүрэм, үйлчилгээний зэрэглэл, тарифын зохицуулалтыг батлах эрх олгоно.
- ✓ Такси, зочид буудал, зоогийн газар болон бусад үйлчилгээний ажилтанд англи хэл сургах хөтөлбөр хэрэгжүүлнэ.

Эдийн засгийн хөгжлийг хангах, тогтвортой өсөлтийг дэмжих чиглэлээр:

1. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалыг шинэчилж, аж үйлдвэрийн болон экологийн тэргүүлэх хөгжлийн бүсүүдийг тогтооно.
2. Бүсийн дагуух үндсэн дэд бүтцийг байгуулж, эдийн засгийн болон ажиллах хүчний хязгаарлагдмал нөөцийг тулгуур хотуудад байршуулах замаар хөгжих бодлогыг тодорхойлно.
3. УИХ-аас баталсан "Шинэ бүтээн байгуулалт" хөтөлбөр, Төмөр замын талаар баримтлах төрийн бодлогод тусгагдсан төмөр замыг хөтөлбөр, бодлогод тусгасан үе шатын дагуу барьж байгуулна.
4. Аймгийн төвүүдийг Улаанбаатар хоттой болон ойролцоох хилийн боомттой хатуу хучилттай авто замаар холбоно.
5. Транзит тээврийн хэмжээг нэмэгдүүлэх зорилгоор Алтанбулаг-Улаанбаатар-Замын-Үүд чиглэлийн хурдны зам барьж ашиглалтад оруулна.
6. АН-4 Улаанбайшинт-Өлгий-Ховд-Ярант, Ховд-Улаангом чиглэлийн авто замыг ашиглалтад оруулна.
7. Далайд гарцгүй орны хувьд агаарын харилцааг эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэлд тооцон төрийн бодлогоор дэмжин хөгжүүлнэ.
8. Хөшигтийн хөндийд шинээр баригдах олон улсын нисэх онгоцны буудлыг олон улсын зорчигч болон ачаа тээврийн өрсөлдөх чадвар бүхий төв болгоно.
9. Агаарын тээврийн салбарыг чөлөөлөх бодлогыг 2016 он хүртэл үе шаттайгаар хэрэгжүүлж, төр-хувийн хэвшлийн түншлэлийг дэмжинэ.
10. "Шинэ Улаанбаатар" төслийн хүрээнд хот төлөвлөлтийг шинээр хийж, нэгдсэн бодлогоор инженерийн дэд бүтцийг байгуулан, Улаанбаатар хотод 17 иж бүрэн хорооллыг барьж байгуулна.

Соёл урлагийг дэмжих чиглэлээр:

- ✓ Аймгийн төв бүрт кино театр, фитнес төв, усан бассейн бүхий залуучуудын соёлын ордон байгуулна.
- ✓ Соёл урлагийн салбарт өмчийн олон хэлбэр, зах зээлийн шударга, чөлөөт өрсөлдөөнийг бий болгож, төр, иргэний нийгэм, хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааг дэмжин хөгжүүлж, соёлын үйл ажиллагаанд гэр бүл, иргэдийн тэгш оролцоог хангана.
- ✓ Соёлын үнэт зүйлсийг бүтээн туурвигч, соёлын үнэт биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийг төрийн анхаарал халамжид байлгана.
- ✓ Соёлын байгууллагын барилга байгууламжийн стандартыг бий болгож шаардлагатай музей, театрын барилгыг шинэчлэнэ.

- ✓ Түүх, палентологи, археологийн олдворыг нэгдсэн бүртгэлд оруулж, хадгалж хамгаалах хууль эрх зүйн орчинг боловсронгуй болгоно.
- ✓ Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг соёлын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцуулах, тэдний авъяас, хөдөлмөр бүтээлийг дэмжинэ.
- ✓ "Монгол хүн" бэлтгэдэг бага ангийн тогтолцоог бүрдүүлж хүүхдийг эх хэл, бичиг үсэг, түүхээ бүрэн төгс эзэмших, үндэсний соёлын мэдрэмж, мэдлэг, хүмүүжилтэй болгох ажлыг хийнэ.
- ✓ Дэлхийн Монгол соёл судлалын төвийг байгуулж, үйл ажиллагааг нь төрөөс тусгайлан дэмжинэ.

Байгаль, экологийн чиглэлээр:

- ✓ Томоохон гол мөрнүүдэд урсацын тохиргоо хийх замаар усны сан байгуулж бүс нутгийн усны хэрэгцээг хангана. Хөв цөөрмүүдийг аймаг бүрт байгуулна.
- ✓ Гол мөрний урсац бүрэлдэх эхийг улсын тусгай хамгаалалтад хамруулж, гол усыг эзэнтэй болгоно.
- ✓ Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээг өргөжүүлнэ.
- ✓ Ойг түймэр, хөнөөлт шавьж, өвчин, хууль бус мод бэлтгэлээс хамгаалах ажлыг эрчимжүүлж, ойг зүй зохистой ашиглах, мод орлох технологийг нэвтрүүлнэ.
- ✓ Устах аюулд орж байгаа амьтан, ургамлаа хамгаалах, уугуул нутагт нь сэргээх, тарималжуулах ажлыг эрчимжүүлнэ.
- ✓ Дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлсэн, хариуцлагатай уул уурхайг хөгжүүлж, нөхөн сэргээлтийн хөрөнгийн баталгаа гаргадаг тогтолцоог бий болгоно.
- ✓ Уул уурхайн нөхөн сэргээлтэд "дүйцүүлэн хамгаалах" механизмыг нэвтрүүлнэ.
- ✓ Байгаль орчинд хохирол учруулсан талаар бодитой мэдээлэл өгсөн иргэнийг урамшуулдаг тогтолцоог бүрдүүлнэ.

Гадаад бодлогын чиглэлээр:

- ✓ Европын Холбооны нийтлэг зарчим, хэм хэмжээ, стандартыг Монгол Улсад нэвтрүүлэх бодлогыг хэрэгжүүлнэ.
- ✓ Монгол Улсын иргэдийн гадаадад зорчих нөхцлийг хөнгөвчлөх, гадаадад байгаа Монгол иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах, "Иргэдэд туслах сан"-гийн үйл ажиллагааг өргөжүүлэх, консулын үйлчилгээг шуурхай, хүртээмжтэй болгох ажлыг зохион байгуулна.
- ✓ Монгол Улсын хөгжил, үндэсний хэл, соёл, өв уламжлалыг дэлхий нийтэд сурталчлан таниулах, Монгол судлалыг дэмжиж ажлыг эрчимжүүлнэ.
- ✓ Монгол иргэд ихээр зорчдог ОХУ, БНСУ, Япон, АНУ, Европын холбооны орнуудад зорчих визний нөхцлийг хөнгөвчилнө.
- ✓ Хил орчмын худалдааг дэмжиж, орон нутгийн иргэдийн түр хугацаагаар хил нэвтрэх боломжийг сайжруулна.

1.1.3 Хөгжлийн бодлого, хөтөлбөрүүд

Монгол Улсын Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалд 2010 оноос хойшхи 10 жилд бүсүүдийн хүрээнд бий болсон бүс нутаг хот байгуулалтын нэгдмэл тогтолцоо, бүс хоорондын болон улс хоорондын аж ахуйн хоршилт, дэд бүтцийн сүлжээнд үндэслэн аймаг, бүс нутгийн аж ахуйн бие даасан байдлыг дээшлүүлэх, бүс нутгийн эдийн засаг, нийгмийн тэнцвэрт хөгжлийг хангах, улмаар үндэсний эдийн засаг, нийгмийн дэвшлийг түргэтгэх нутаг дэвсгэрийн бүтэц, зохион байгуулалтын дотоод, гадаад таатай орчин бүрдэж эхэлнэ” гэж дурджээ Ìîíãîë óëñûí 21 ä¿ãýýð çóóíû Òîãòâîðòîé õºãæëèéí õºòºëáºðèéã 1994–1998 îíä áîëîâñðóóëæ Ìîíãîë Óëñûí Çàñãèéí ãàçðààñ 1998 îíû 5 äóãààð ñàðä áàòàëñàí.[3]

Тогтвортой хөгжлийн стратегийн хэрэгжилт

		Нийгмийн хөгжил	Байгаль орчин	Эдийн засаг	Хэрэгжүүлэх арга хэрэгсэл	Нийт
Тогтвортой хөгжлийн үндэсний стратегийн зорилтын тоо		17	13	15	14	59
2006 оны байдлаар ТХ-ийн стратегийн зорилтыг хэрэгжүүлж байсан үзүүлэлт.		9	3	-	1	13
2012 оны байдлаар тусган хэрэгжүүлж байгаа зорилт:		23	9	39	9	80
Үүнээс:	Засгийн газрын мөрийн хөтөлбөр, /2008-2012 он/	10	5	20	5	40
Үүнээс:	Монгол Улсын мянганы хөгжлийн зорилтод тулгуурласан үндэсний цогц бодлогын зорилтууд	6	2	13	2	23
Үүнээс:	Монгол Улсыг хөгжүүлэх нийгэм, эдийн засгийн үндсэн чиглэл /2011 он/	7	2	6	2	17

Çàì òýýâýð, áàðèëãà, õîò áàéãóóëàëò, íèéòèéí àæ àõóéí ñàëáàðûí ò¿âøèíä 2006 îíä òîãòâîðòîé õºãæëèéí ¿íäýñíèé ñòðàòåãèéí íèéò 59 çîðèëòûí 14 àðãà õýìæýý õýðýãæèæ áàéñàí áîë 2012 îíû áàéäëààð íèéò 80 àðãà õýìæýýã õýðýãæ¿¿ëæ áàéíà. ¯¿íýýñ 40 àðãà õýìæýý 2008-2012 îíû Çàñãèéí ãàçðûí ìºðèéí õºòºëáºðò, 23 àðãà õýìæýý Ìÿíãàíû õºãæëèéí çîðèëòîä òóëãóóðëàñàí ¿íäýñíèé öîãö áîäëîãîä, 17 àðãà õýìæýý 2011 îíä Ìîíãîë Óëñûã õºãæ¿¿ëýõ íèéãýì, ýäèéí çàñãèéí ¿íäñýí ÷èãëýëä òóñ òóñ òóñãàãäàí õýðýãæèæ áàéíà.

- © “Á¿ñèéí òóëãóóð òºâ õîòóóä” хрөтөлбөр боловсруулагдсан (2003);
- © Ìîíãîë Óëñûí á¿ñ¿¿äèéí õºãæëèéí äóíä õóãàöààíû ñòðàòåãè боловсруулагдсан(2010);
- © “Òºðººñ òºìºð çàìûí òàëààð áàðèìòëàõ áîäëîãî” боловсруулагдсан (2010);
- © Ìÿíãàíû çàì áîëîí äýä á¿òöèéí áîññî òýíõëýã боловсруулагдсан (2001);
- © Óëñûí äýä á¿òöèéí ¿íäñýí òýíõëýã¿¿ä” боловсруулагдсан (2001)
- © “Óëñûí ãàçàð çîõèîí áàéãóóëàëòûí åðºíõèé òºëºâëºãºº” боловсруулагдсан (2003)

1.1.4 Бүсчилсэн хөгжлийг дэмжих төрийн зохицуулалт[4]

[3] http://www.undp.mn/publications/rio_report_mongolia.pdf
[4] Үйлдвэр, Хөдөө Аж Ахуйн Яамны адбан ёсны веб сайт. http://www.mofa.gov.mn. 2012 оны 11 сарын 4 нд үзэв.

Бүсчилсэн хөгжлийн чиглэлүүдийг нарийвчлан тогтоож бодлогод тусгах нь тусгай сонирхлын аялал жуулчлал болон гар урлал, аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн үйлчилгээний маретингийг боловсронгуй болгох давуу талуудтай юм. Бүсчилсэн хөгжлийг төрөөс дэмжих бодлогын гол чиглэл нь Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт хот, тэдгээрийн орчмын нутгийн хүн ам, үйлдвэрлэл, үйлчилгээний хэт бөөгнөрөл, удирдлагын төвлөрөл, экологийн тэнцлийн алдагдлыг сааруулж, бүсүүдийн хөгжлийн түвшинг эрэмбэ дараатай дээшлүүлэх явдал юм. Бодлогын гол чиглэлийг хэрэгжүүлэх үндсэн арга хэрэглүүр болгон Монгол Улсад эдийн засгийн Баруун, Хангайн, Төвийн, Зүүн гэсэн дөрвөн бүсийг тогтоож, Улаанбаатар хотыг бие даасан бүсийн жишгээр хөгжүүлнэ. Монгол Улсын эдийн засгийн бүс бүрд хамаарах аймгуудын ерөнхий хуваарийг дараахь байдлаар тогтоож, хөгжлийн тухайн үеийн нөхцөл байдалтай уялдуулан уг хуваарийг уян хатан өөрчилж байна:

Баруун бүсэд: Баян-өлгий, Говь-Алтай, Завхан, Увс, Ховд;
Хангайн бүсэд: Архангай, Баянхонгор, Булган, Орхон, Өвөрхангай, Хөвсгөл;
Төвийн бүсэд: Говь-Сүмбэр, Дархан-Уул, Дорноговь, Дундговь, өмнөговь, Сэлэнгэ, Төв;
Зүүн бүсэд: Дорнод, Сүхбаатар, Хэнтий.
Улаанбаатарын бүсэд: нийслэл хот, түүний дүүргүүдийн нутаг дэвсгэр, хот орчмын бүсийн дагуул хотууд тус тус орно.

Монгол Улсын аймгууд нь байгаль орчны даац, хүн, малын байршил, эдийн засаг, нийгмийн зорилтоороо харьцангуй ойролцоо шинж төлөвтэйг харгалзан эдийн засгийн бүсүүдэд аж ахуйн дараахь салбарыг нийтлэг байдлаар хөгжүүлнэ:

1. мал аж ахуй;
2. хөнгөн, хүнсний үйлдвэр;
3. уул уурхайн олборлох, боловсруулах үйлдвэр;
4. барилга, барилгын материалын үйлдвэр;
5. оюуны багтаамж ихтэй үйлдвэрлэл, үйлчилгээ;
6. аялал жуулчлал, амралт, рашаан сувилал;
7. үйлдвэрлэл, нийгмийн үйлчилгээний дэд бүтцийн салбарууд;
8. зах зээлийн дэд бүтцийн бүрдэл хэсгүүд.

Бүсүүдийн байгаль, түүхий эдийн нөөц, оюуны чадавхийг харгалзан баруун бүсэд: бэлчээрийн мал аж ахуй, усалгаатай тариалан, жижиг, дунд боловсруулах үйлдвэрийг; хангайн бүсэд: бэлчээрийн мал аж ахуй, газар тариалан, аялал жуулчлал, амралт, сувилал, жижиг дунд үйлдвэр, уул уурхайн олборлох, боловсруулах үйлдвэр; мод боловсруулах үйлдвэрийг; төвийн бүсэд: бэлчээрийн болон эрчимжсэн мал аж ахуй, газар тариалан, уул уурхайн олборлох, боловсруулах үйлдвэр, жижиг, дунд үйлдвэр, аялал жуулчлал, амралт сувиллын үйлчилгээ, оюуны багтаамж ихтэй бусад үйлдвэрлэл, үйлчилгээг; зүүн бүсэд: уул уурхайн олборлох, боловсруулах үйлдвэр, эрчимжсэн газар тариалан, мал аж ахуй, жижиг, дунд үйлдвэр, аялал жуулчлалыг; Улаанбаатарын бүсэд: оюуны багтаамж ихтэй бүх төрлийн үйлдвэр, үйлчилгээ, олон улсын банк санхүүгийн сүлжээг тус тус тэргүүлэх чиглэл болгон хөгжүүлнэ гэж тусгасан нь аялал жуулчлалын бүсүүдийн төлөвлөлтөд тусгах хэрэгцээг бий болгож байна. Дэд бүтцийн босоо тэнхлэгүүдийг өмнөд- умардын, хэвтээ тэнхлэгийг өрнө-дорнын бүс нутгийн орнуудтай холбож олон улсын хамтын ажиллагааг өргөжүүлнэ гэж тусгасан нь иж бүрэн түншлэлийн механизмтай уялдаж байгаа юм.

1.1.5 Дэд бүтцийн хөгжлийн бодлого[5]

[5] ГХГЗГ-ын албан ёсны веб сайт. http://www.gazar.gov.mn. 2012

Монгол Улсын нутгийн төв буюу төвийн бүсийн төвөөс зүүн тийш 400 орчим км зайтай нутгийн зүүн хагас дээгүүр дамжин өнгөрөхөөр Өмнөд, Умард хөршийн хооронд тавигдсан Говь-Гурван голын бүсийн босоо тэнхлэг, түүний төмөр зам дээр суурилсан улсын нийслэл болохынхоо хувьд цөөхөн хүн амынхаа хэрэгцээнд зориулсан үйлдвэр, аж ахуй, худалдаа, үйлчилгээ, эрүүл мэнд, соёл боловсролын байгууллагуудыг төвлөрүүлсэнээс Нийслэл Улаанбаатар хот өнөөгийн түвшинд хүрч алслагдсан болон говийн хүн амыг хөгжлөөрөө өөр үрүүгээ татах хүчтэй болжээ. Зах хязгаарын алслагдсан болон говь нутгаас зам, зах зээл, сургууль, эмнэлэг бараадан нийслэлийн зүг, төмөр замын дагуу чиглэсэн хүн амын шилжих хөдөлгөөн “Их нүүдэл”-ийн хэмжээнд хүрсээр 10 гаруй жил болж байна. Энэ бол Монгол улсын хувьд эмгэнэлтэй үр дагаварт хүргэх гажуудал юм. Монголын зах хязгаар нутгаар хүн ам сийрч Халх гол, Тамсагийн район бараг хүнгүй шахам болж Улаанбаатарын орчин Төв, Дархан, Сэлэнгийн нутгаар болон төмөр замын дагуух суурингуудад хүн амын нягтрал илүү байна.

Зураг. Монгол Улсын хүн амын нутагшлын тогтолцоо)

Монгол улсын хүн амын нутагшилтын мужлал

Дэд бүтцийн тэнхлэг, түүнд тавигдах шаардлага

Гадаадын олон улсын хөгжлийн жишгийг харгалзсан ч, өөрийн улсын дотоод амьдралын хэрэгцээг үндэслэсэн ч Монгол Улсыг дэд бүтцийн тэнхлэгүүд дээр суурилуулан хөгжүүлэх бодлого баримтлах нь зүйтэй юм. Харин дэд бүтцийн тэнхлэгүүд нь Монгол Улсынх болохын хувьд дараах нөхцөлүүдийг хангаж байх шаардлагатай. Үүнд:

- Хүн амын нутагшиж суурьшсан нягтралыг баримжаалж байршуулах
- Төв суурингуудын амьдрал хөгжлийн суурь байхын дээр тэдний байршил өсөлтийг зохицуулах
- Нийгэм, экологийн баримжаалалтай эдийн засгийн суурь болох
- Нүүдэл, суурьшлын соёл иргэншлийн орон зайг зохистой хосолж бэлчээр хадгалж хамгаалах
- Хамгийн дөт бөгөөд саад багатай, үйлчилгээ сайтай байх
- Олон улсын болон тив хоорондын дэд бүтцийн сүлжээнд оновчтой холбогдох
- Нээлттэй бөгөөд дамжин өнгөрүүлэх (транзит) чадвар сайтай байх
- Гадаад далайд гарцтай болох
- Эдгээр шаардлага нь дэд бүтцийн ерөнхий чиглэл болон тэнхлэгийн шугам, сүлжээг байгуулахад баримтлах үндсэн зарчим болно.

- Дэд Бүтцийн үйлчилгээний сав нутаг ба Бүсчлэл Хангай, говийг хосолж байгаа нь бүсүүдэд амьдарлын адил тэнцүү орчин бүрдүүлэх урьдал нөхцөл болно.

Бүсүүдийн дэд бүтцийн босоо тэнхлэг,Улсийн дэд бүтцийн хэвтээ тэнхэлэгийн огтолцолд хамгийн ойр төв нь “Бүсийн хөгжлийн тулгуур төв хот болно” гэж үзээд: Их нууруудын хотгорт ХОВД, Хангай нурууны баруун талд УЛИАСТАЙ, Хангай нурууны зүүн талд ХАРХОРИН, Хэнтий нурууны баруун талд УЛААНБААТАР, дорнодын талд ЧОЙБАЛСАН хотыг Улсын Их Хурал Бүсийн хөгжлийн тулгуур төв хот болгон баталсан байна.

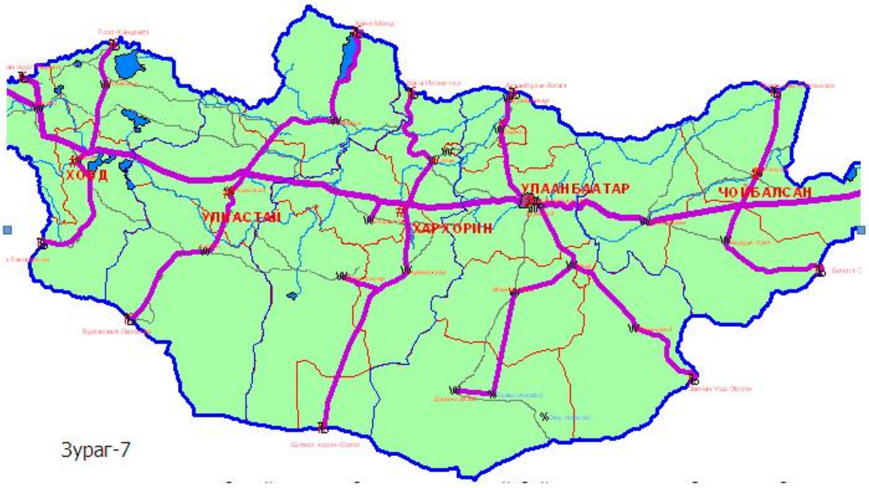

Зураг-7

Улсын Их Хурал бүсийн таван босоо тэнхлэгтэй байхаар хэлэлцэн баталсан боловч Алтай-Хөвсгөлийн бүсийг задалж Говь-алтай, Завхан аймгийг Баруун бүсэд, Хөвсгөл аймгийг Төвийн бүсэд оруулж нутаг дэвсгэрийн дөрвөн бүстэй болгон Улаанбаатар хотыг тусад нь биеэ даасан бүс болгож Эрдэнэт, Дархан, Зуунмод, Өндөрхаан хотуудыг мөн бүсийн хөгжлийн тулгуур төвүүдээр нэмж баталсан юм.

Хөгжлийн стратегийн төв ба түүний байршил, нөхцөл[6]

Монголын баруун хэсгийн хүн амын шилжих хөдөлгөөнийг тогтворжуулахын тулд Монгол нутгийн баруун хэсгийн буюу Баруун болон Алтай-Хөвсгөлийн бүсийн хүн амыг зах зээл, эрүүл мэнд, боловсролын үйлчилгээгээр өнөөгийн Улаанбаатар хоттой адил хангах үүрэгтэй хөгжлийн стратегийн төвийн байршлыг онож тогтоох явдал чухал юм. Энэхүү хөгжлийн стратегийн төв нь нутаг дэвсгэрийн геометрийн байгуулалтаар Хангайн нурууны баруун талд байрлах бөгөөд энэ хавийн газрын байдал, усны нөөцийг хот байгуулалтын даац талаас үзэхэд Завхан-Борхын голын бэлчир Далтын гарамын орчинд төвлөрөх нь хамгийн тохиромжтой юм. Завхан-Тээлийн голын бэлчир, Далтын гарамын орчинд хөгжлийн стратегийн төвийг байгуулахын тулд энэ орчныг дайрсан төмөр зам тавьж урагшаа Шивээ хүрэнгийн боомтоор Хятадын төмөр замтай, хойшоо Арц суурийн боомтоор Тывагийн нийслэл Кызыл (Төв Азийн төв цэг орщдог) хотыг дайран улмаар ОХУ-ын Абканы төмөр замтай нийлж Ази Европын төмөр замын олон улсын сүлжээнд холбогдох боломжтой. Энэ төмөр зам нь өмнөд Азийн орнуудыг Азийн хойт хэсэг болон Европ тивтэй хамгийн дөтөөр холбох юм.

Төв аймгийн төвийн дэргэд Хөшгийн хөндийн олон улсын нисэх нөөц буудал байгуулах нь Улаанбаатар хотын хөгжлийн татах хүчийг эрчимжүүлэн хүн амын төврүү чиглэсэн шилжих хөдөлгөөнийг улам нэмэгдүүлж манай өнөөгийн хамгийн тулгамдсан асуудлыг хурцатгах сөрөг үр дагавартай .

Монгол Улсын дэд бүтцийн хэвтээ тэнхлэгийн 400 кВ-ын цахилгаан дамжуулах шугам,

6 ГХГЗГ-ын албан ёсны веб сайт. http://www.gazar.gov.mn. 2012

өндөр хурдны мэдээлэл холбооны технологийн шугам Улиастай, Ховд хотуудын хооронд Улиастай-Борхын голын хөндийгөөр дамжуулан тавигдана. Мөн улсын дэд бүтцийн хэвтээ тэнхэлгийн автозам болох "Мянганы зам" хойгуур нь өнгөрнө. Улсын дэд бүтцийн хэвтээ тэнхлэгийн төмөр зам Монгол нутгийн баруун хэсгээр босоо чиглэлд дамжин өнгөрөх Төв Азийн төвийг дайрсан төмөр замтай хэсэг давхацаж байгаад Завхан-Борхын голын бэлчирт огтлолцоно. Завхан-Борхын голын бэлчирийн огтлолцлын орчимд төмөр замын олон улсын үйлчилгээний төв байгуулагдан түүнийг тойрсон төвлөрөл бий болж улмаар Донойн хөндийн олон улсын агаарын хөлгийн буудалтай холбогдоно. Энэ бүхний үр дүнд Завхан-Борхын голын бэлчирийн орчимд дэд бүтцийн шугамуудийн зангилаа үүсч төмөр зам, агаарын хөлгийн олон улсын үйлчилгээ төвлөрсөн хөгжлийн стратегийн шинэ Улиастай хот байгуулагдана. Ингэснээр Монголын баруун хэсгийн төдийгүй Орос, Хятад улсын хил орчмын муж районуудын гадаад харилцаанд ч нөлөөлөх ирээдүй бий.

Улаанбаатар хотын хөгжлийн эсрэг татах хүч бүхий болох Шинэ Улиастай хот Олон улсын чанартай дэд бүтцийн үйлчилгээний төвтэй, Улиастай-Борхын голоо даган 80 орчим км үргэлжлэн байгуулагдаж өнөөгийн тулгамдсан асуудал болох хүн амын шилжих хөдөлгөөн саармагжиж Их нүүдлийг зогсоон, Монгол Улсын нутагт адил тэнцүү амьдралын орчин бүрдүүлж улсын хөгжил тэгшрэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

Бүсийн тулгуур төвүүдийг хөгжүүлэх дараалал[7]

Бүсийн хөгжлийн тулгуур төвүүдээс Улиастайг хөгжлийн стратегийн төв-Шинэ Улиастай хот болгож түрүүлгүүлэн хөгжүүлэх явдал Монгол Улсын хөгжлийн шаардлагаас урган гарч байгаа юм.Цаашид Шинэ Улиастай болон Улаанбаатар хотуудын хөгжлийн таталцлын хооронд хоёр талын дэмжлэгтэйгээр Төвийн бүсийн тулгуур төв Шинэ Хархорин хот Орхон-Тамирын хөндийд байгуулагдана. Мөн дэд бүтцийн хэвтээ тэнхлэг, босоо тэнхлэгийн огтолцолд хамгийн ойрхон байрлалтай Баруун бүсийн хөгжлийн тулгуур төв Ховд хотын хөгжилд Орос, Хятадын хил залгаа муж, районы хоорондоо хамгийн дөт замаар шууд харилцах нийгэм эдийн засгийн сонирхол зэрэгээр нөлөөлнө. Зүүн бүсийн хөгжлийн тулгуур төв Чойбалсан хот ээнгүй шахам болсон зүүн хязгаарын Халх-Нөмрөгийн гол, Тамсагийн районыг эзэмшиж газар тариалан, мал аж ахуй эрхэлэх, Газрын тосны аж үйлдвэр хөгжүүлэх явдал тус бүсийн хөгжлийг дэмжинэ.

1.2 Аялал жуулчлалын салбарын хууль эрхзүйн орчин

Ìîíãîë óëñûí õýìæýýíä бàéãàëü îð÷èí, àÿëàë æóóë÷ëàëûí ÷èãëýëýýð 33 õóóëü, ¿íäýñíèé õýìæýýíèé 27 áîäëîãî õºòºëáºð õýðýãæèæ áàéíà.

"Бүсчилсэн хөгжлийн удирдлага зохицуулалтын тухай хууль" хуулийн зорилт нь Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн тэнцлийг хангах үүднээс эдийн засгийг бүсчлэн

---

[7] ГХГЗГ-ын албан ёсны веб сайт. http://www.gazar.gov.mn. 2012

хөгжүүлэх эрх зүйн үндсийг тодорхойлж, бүсчилсэн хөгжлийн удирдлага зохицуулалттай холбогдон үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино.

“Аялалын жуулчлалын тухай” хуулийн зорилт нь Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр аялал жуулчлалыг хөхүүлэн дэмжих, аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхлэх, жуулчны үйлчилгээ үзүүлэхтэй холбогдуулан төр, иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хооронд үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино.
Аялал жуулчлалын тухай хууль тогтоомж нь Иргэний хууль, Газрын тухай, Байгаль орчныг хамгаалах тухай, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль болон энэ хууль, тэдгээртэй нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.

Тусгай хамгаалттай газар нутгийн тухай хуулийн зорилт нь байгалийн бүс, бүслүүрийн онцлог, өвөрмөц тогтоц, ховор, ховордсон ургамал, амьтан бүхий газар, түүх,соёлын дурсгалт болон үзэсгэлэнт газрын хэв шинжийг хадгалах, хувьсч өөрчлөгдөх зүй тогтлыг судлах,танин мэдэх зорилгоор газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах, ашиглах, түүний унаган төрхийг хадгалах, хамгаалахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

Бусад нийтлэг хуулиуд:

- Иргэдэд зориулагдсан
- Аж ахуйн нэгж
- Төрийн байгууллага
- Төрийн бус байгууллага
- Салбарын хууль тогтоомжууд ба тушаал, шийдвэр, журам, стандарт зэрэг

1.2 Эдийн засгийн орчин

1.2.1 Монгол Улсын эдийн засгийн байдал, хандлага

Монгол улсын ýäèéí çàñàã ñýðãýæ çàì, òýýâðèéí ñ¿ëæýý, ¿éë÷èëãýýã ºðãºæ¿¿ëýí õºãæ¿¿ëýõ, áàðèëãà, õîò áàéãóóëàëò, ãàçðûí õàðèëöàà, íèéòèéí àæ àõóéí áîäëîãîíû ¿ð íºë°ºã äýýøë¿¿ëæ õ¿í àìûí àÿ òóõòàé, àþóëã¿é àìüäðàõ íºõöëèéã á¿ðä¿¿ëýõ боломж дээшилж байна.[8]

Монгол улсын үйлдвэрлэдэг гол нэрийн бүтээгдэхүүнүүдийн гадаад болон дотоод эрэлт нэмэгдэж байгаа, аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн хэмжээ, тэр дундаа уул уурхай, олборлох салбарын хэмжээ тэлж байгаагаас тайлант оны эхний хагас жилийн байдлаар ДНБ-ий бодит хэмжээ (2005 оны сууръ үнээр) 2,152.6 тэрбум төгрөгт хүрч, өмнөх 2010 оны мөн үеийнхээс 14.3 хувиар өсөлттэй гарлаа.
Харин оны үнээр тооцсон ДНБ-ий хэмжээ 4,762.5 тэрбум төгрөгт хүрч, өмнөх 2010 оныхоос 29.1 хувиар нэмэгджээ.
Энэхүү өндөр өсөлтөд аж үйлдвэрлэл, үйлчилгээний салбарын болон бүтээгдэхүүний татварын өсөлт голлон нөлөөлсөн. Уул уурхай, олборлолт аж үйлдвэрийн салбар 31 хувь өссөн нь аж үйлдвэр, барилгын салбарын нэмэгдэл өртөг оны үнээр 26.3 хувь, дотоодын худалдааны нийт борлуулалтын орлого өмнөх оны мөн үеийнхээс 36.3 хувь, тээврийн орлого 34.8 хувь өссөн нь үйлчилгээний салбар 25.5 хувь өсөхөд нөлөөлжээ.

Эдийн засгийн өсөлт 2013-2014 онуудад дунджаар 14.2-14.9 хувьтай байхаар байна. Энэ өсөлтөд уул уурхайн салбарт орж буй хөрөнгө оруулалт, үйлдвэрлэлийн боломжит хүчин чадлын хэмжээний өсөлт, экспортын бараа, бүтээгдэхүүний үнийн өөдрөг төсөөлөл нөлөөллөө.

ДНБ-ий бодит хэмжээ 2005 оны зэрэгцүүлэх үнээр 2013 онд 7207.8 тэрбум төгрөг, 2014 онд 8229.7 тэрбум төгрөгт хүрэхээр байна. Эдийн засгийн энэхүү өндөр өсөлтөд гадаадын хөрөнгө оруулагчид чухал үүрэгтэй. Монгол улсын зээлжих зэрэглэл 2010 оноос эхлэн сайжирч байна. Зээлжих зэрэглэл тогтоодог Фитч, Мүүдийз, Стандарт энд Пүүрс компаниуд Монгол улсын эдийн засгийг тогтвортой гэж үнэлсэн нь Монгол улсад орох гадны хөрөнгө оруулалтыг татах чухал үзүүлэлт болжээ.[9]

1.2.2 Аялал жуулчлалын салбарын эдийн засгийн асуудлууд

[8] ҮНДЭСНИЙ ХӨГЖИЛ, ШИНЭТГЭЛИЙН ХОРОО-ны дарга Ч.ХАШЧУЛУУНЫ "Coal Mongolia 2012" чуулга уулзалтад тавьсан илтгэл. http://www.mining.mn/NewsDetails_7000.aspx
[9] СЯ-ны албан ёсны веб сайт. http://www.iltod.gov.mn/. 2012 оны 12 дугаар сар.

- Ìîíãîë Óëñ ç°âõ°í 2011 îíä 460.0 îð÷èì ìÿíãàí æóóë÷èí õ¿ëýýí àâ÷, àÿëàë æóóë÷ëàë äîòîîäûí íèéò á¿òýýãäýõ¿¿íèé 4.0 îð÷èì õóâèéã ýçëýõ áîëîâ. Ýíý ñàëáàðò 25.0 ìÿíãà îð÷èì àæëûí áàéð áèé áîëîâ.
- Дэлхийн аялал жуучлалын байгууллагын (UNWTO) мэдээгээр өнгөрсөн онд аялал жуулчлалын салбараас дэлхийн эдийн засагт 1,2 их наяд ам.доллар оруулжээ. Үүнээс 196 тэрбум нь зорчигч тээврийн үйлчилгээнээс олсон орлого гэнэ.
- Олон улсын аялал жуулчлал, зорчигч тээврийн салбар нь дэлхийн экспортын үйлчилгээний 30 хувийг эзэлж байна. Экспортын ангиллын хувьд жуулчлал нь түлш, химийн болон хүнсний бүтээгдэхүүний дараа дөрөвдүгээрт бичигдэж байгаа юм.
- Өнгөрсөн оны хувьд аялал жуулчлалын дэлхийн эдийн засагт оруулсан хамгийн их хувийг Европын орнууд (45%) оруулж, тэдний араас Ази, Номхон далайн бүс (28%) ба Америкийн бүс (19%) нэхэн явж байна.
- Европт жуулчид 463 тэрбум ам.доллар, Ази, Номхон далайн бүсийн орнуудад 289 тэрбум ам.доллар зарцуулжээ. Америкийн орнууд 199 тэрбум ам.долларыг жуулчдаас олсон байна.

Гэвч Монгол улс тусгай сонирхлын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэхийн тулд хөрөнгө оруулалтын томоохон төсөл хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх шаардлага гарч байна.

1.2.3 Нөлөөлөх салбарын эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

Агаарын тээвэр[10]

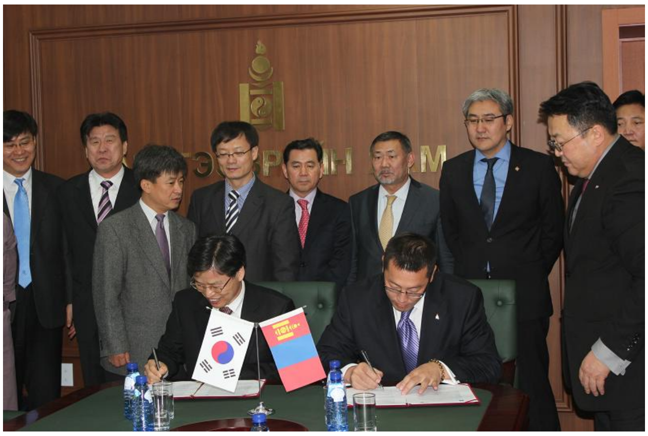

Шинэчлэлийн Засгийн газар зам тээврийн салбарыг хөгжлийн тэргүүлэх зорилтынхоо нэг болгон, тусад нь шинээр яам байгуулж, энэ салбарт тэргүүний техник технологитой улсуудын туршлагыг нэвтрүүлэхээр зорьж байгаа. Тиймээс Монгол Улсын Зам тээврийн яам улс орныхоо тээврийн салбарын бодлогыг зангидан, хөгжлийг нь тодорхойлж байдаг БНСУ-ын Тээврийн институтээс төлөөлөгчид урьж, хамтарсан семинарыг зохион байгуулан, тус улстай тээврийн салбарт хамтран ажиллах тухай харилцан ойлголцлын санамж бичигт гарын үсэг зурсан байна.

Манай улсын хувьд Төв Азийн чухал байршилд байдаг учир дамжин өнгөрөх тээвэрлэлт, зорчигч тээвэрлэлт нэмэгдсээр байгаа. "Чингис хаан" олон улсын нисэх буудал гэхэд л 2011 онд нэг сая зорчигч хүлээн авчээ. Мөн нисэх онгоцны шинэ буудал барих ажлыг эхлээд байгаагийн зэрэгцээ өсөн нэмэгдэж буй хэрэгцээг хангахын тулд шинэ нисэх онгоцны буудал ашиглалтад орох хүртэл одоогийн "Чингис хаан" олон улсын нисэх буудлыг хэрхэн

[10] ИНЕГ. http://www.mcaa.gov.mn/news/show?id=1237. 2012 оны 12 дугаар сар

өргөтгөх, сайжруулах ажлын төлөвлөлөөг ч солонгос мэргэжилтнүүдтэй хамтран боловсруулах юм.

Санамж бичигт тусгаснаар талууд эхний ээлжинд тээврийн хөгжлийн асуудлаар хамтарсан судалгаа, шинжилгээ хийх, БНСУ-д ажилтнуудаа сургах ажлыг зохион байгуулахаар болжээ.

Дэлхийн өндөр хөгжилтэй орнуудын жишгээр зам тээврийн хөгжил нь улс орон, эдийн засгийн хөгжлөө авч явдаг. Хөгжлийн туршлагаасаа хуваалцаж буй БНСУ-д гэхэд 1971 оноос хурдны замыг далайцтай барьж эхэлсэн агаад түүнээс хойш өнөөдрийг хүртэл хугацаанд дотоодын нийт бүтээгдэхүүн нь 118 дахин өссөн байна. Мөн дэлхийн агаарын тээврийн эрчмийг судалж тооцон, аливаа улс орны нүүр царай болж байдаг нисэх буудалдаа томоохон хөрөнгө оруулалт хийн дэлхийд тэргүүлэх шинэ нисэх буудлыг барьж ашиглалтад оруулснаас хойшхи 10 жилийн хугацаанд олон улсын нислэг нь 60-70 хувь нэмэгдэж, эдүгээ дэлхийн 40 гаруй орнуудад нислэг үйлддэг, Зүүн хойд Азийн гол нисэх буудлын нэг болж чаджээ. Өнгөрсөн онд гэхэд л Инчоны олон улсын нисэх буудал 35 сая зорчигч хүлээн авсан байна.

Монгол Улсын агаарын тээврийн нийт зорчигч эргэлт 2010 онд 665,803 хүрсэн. Үүнээс олон улсын зорчигч эргэлт 529,000 байсан нь нийт эргэлтийн 79%, харин дотоодын зорчигч эргэлт 137,000 буюу 21%-ийг эзэлж байна. Зорчигч эргэлт дахин сэргэж эхэлсэн нь 2009 оноос 18%-аар өссөн дүн юм. Дотоодын зорчигч эргэлт сүүлийн арав гаруй жилийн хугацаанд тасралтгүй өөрчлөгдсөөр ирж, 2010 оны байдлаар дотоодын зорчигч эргэлт 2009 онтой харьцуулахад 55%-аар өссөн. МИАТ нь Монгол Улсын үндэсний агаарын тээвэрлэгч бөгөөд Улаанбаатар хотод төвтэй. 1954 онд байгуулагдсан тус компани Кореан Айр, Аэрофлот компаниудтай код харилцан эзэмших гэрээтэй. Тус компани дотоодын нислэг, мөн түүнчлэн Чингис хаан нисэх онгоцны буудал ба бусад орнуудын хооронд олон улсын нислэгээр үйлчилдэг. Олон улсын нислэгийг Москва, Берлин, Бээжин, Сөүл, Токио ба Улаанбаатар хотын хооронд үйлдэж байна. МИАТ нь дотоодын нислэгийн зах зээлд маш бага хувь эзэлж, дотоодын зорчигч тээвэр нь жил ирэх тутам багасч байна. Изинис Эйрвэйз 2006 онд байгуулагдсанаасаа хойш хуваарьт болон захиалгат нислэг үйлдэж байгаа бөгөөд дотоодын хамгийн том агаарын тээвэрлэгч юм. 2009 оны зунаас эхлэн Изинис Эйрвэйз нь БНХАУ-ын Хайлаар хот руу олон улсын нислэг үйлдэж эхэлсэн. Нэг жилийн дараа буюу 2010 оны зун ОХУ-ын Улаан-Үүд рүү олон улсын нислэг хийж эхэлжээ. Аэро Монголиа нь 2002 онд байгуулагдаж, дотоодын нислэгийг 12 чиглэлд, олон улсын нислэгийг 4 чиглэлд (ОХУ-ын Алтай, Иркутск ба БНХАУ-ын Урумчи, Хөх хот) үйлдэж байна. Чингис хаан нисэх буудлаас үйлддэг дотоодын томоохон чиглэлүүдэд Оюутолгой, Даланзадгад, Ховд, Тавантолгой, Овоот, Өлгий, Мөрөн, Улаангом багтдаг. МИАТ нь нийт зах зээлийн 50%-ийг эзэлж байхад бусад тээвэрлэгчид болох Изинис Эйрвэйз, Аэро Монголиа нь 2%-ийг эзэлж байна. Олон улсын нислэгийн үлдсэн хувийг Korean Air, Air China, Aeroflot, SCAT (Казакстан) зэрэг гадаадын тээвэрлэгчид гүйцэтгэж байна.

***Авто тээвэр*[11]**

[11] Монголын Авто замын Холбоо. http://www.mra.mn.

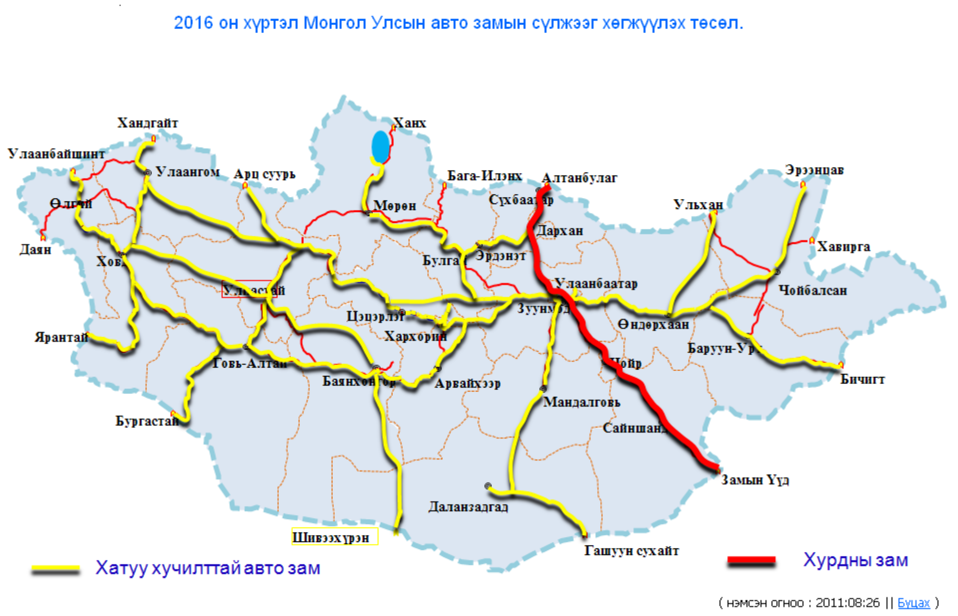

Монгол улсын авто замын сүлжээ бүрэлдэн бий болж судалгаа төлөвлөгөөний үндсэн дээр хөгжүүлэх боломж бүрдлээ. Авто замын сүлжээнд инженерийн хийц бүхий зам, замын байгууламж, хатуу хучилттай авто замын хэмжээ нэмэгдэж байна Хүн ард, зам хэрэглэгчдэд сайн чанарын авто замаар үйлчлэх боломж бий болж байна. Хатуу хучилттай авто замын хэмжээ нэмэгдсэнээр ТАЗ, ЗХЗ-ын хэмнэлт гарч өргөн хэрэглээний бараа бүтээгдэхүүний үнэ тариф буурах боломж бүрдэж байна. Ажлын байр нэмэгдэж, ядуурал болон хүн амын хэт төвлөрлийг бууруулахад чухал нөлөө үзүүлж байна.

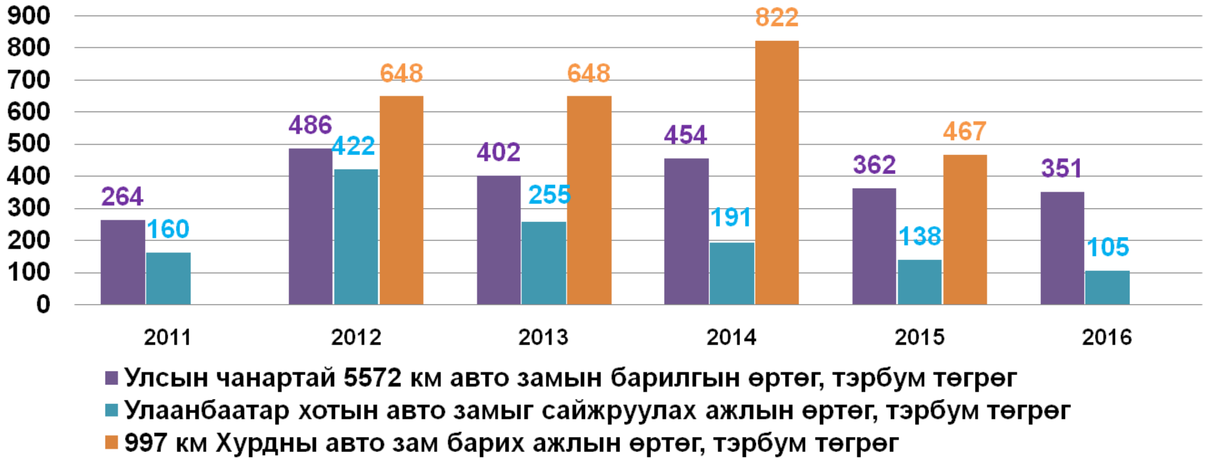

Авто зам, замын байгууламж баригдсанаар олон салаа зам арилж тоосжилт багасан байгаль орчинд үзүүлж буй сөрөг нөлөөлөл буурч байна. Сайн чанарын замын сүлжээг бүрдүүлсэнээр уул уурхай, аж үйлдвэрлэл зэрэг бусад салбар хөгжих дэд бүтэц бий болж улс орны эдийн засгийн өсөлтийг хурдасгахад нөлөөлж байна.

Төмөр замын тээвэр[12]

[12] http://politics.time.mn/content/20604.shtml

“Төмөр замын тээврийн талаар төрөөс баримтлах бодлого”-ын эхний болон хоёр дахь шатны төмөр замын сууръ бүтцийг улсын эдийн засаг, нийгэмд онцгой ач холбогдолтой хэмээн Засгийн газар үзэж байна. Монгол улсын төмөр замын сүлжээ нь 1, 815 км ба үүнээс 1,110 км Орос-Хятадыг холбосон гол зам /Транс-Монголын гол шугам/ бөгөөд 239 км нь Монгол Улсын зүүн хэсэг буюу Оросын төмөр зам руу салаалж баригдсан ба гол шугамнаас 477 км урт байгаа юм. Далайгаас алс хол Монгол улсын хувьд төмөр зам бол чухал ач холбогдолтой бөгөөд манай хоёр их хөршөөр дамжин Европ , Зүүн Ази, Зүүн өмнөд Азийг холбох шугам болж байгаа юм. 2004 оны 4 дүгээр сараас эхлэн Монгол-Хятад-Оросыг холбосон шилэн кабелийн сүлжээ барихаар болоод байна. Цаашлаад уул уурхайн бүтээгдэхүүнийг олон улсын худалдаанд гаргахад чухал үүрэг гүйцэтгэх юм. Монгол улсын Төмөр Замын байгууллага бол Төмөр замын хамтын ажиллагааны байгууллага, Олон улсын Транс-Сиберийн тээврийг зохицуулах байгууллагын гишүүн билээ.

Нийгэм соёл, хүн ам зүйн орчин

<u>*Түүхийн дурсгал*</u>

Монгол орон нь эртний хүний өлгий нутаг болох бөгөөд тус газар оршин суугчдын түрүү үеийн дурсгал 800000 жилийн тэртээ үе буюу хуучин чулуун зэвсгийн доод шатанд хамаарагддаг байна. Тийм дурсгал МУ-ын говь нутгаас арвин олддог. Монголын нутгаас хуучин чулуун зэвсгийн доод үе (2.5 саяас 300 мянган жилийн өмнөх үе хүртэл, зарим судлаач 100 жилийн өмнөх үе хүртэл гэх нь бий)-д хамаарах эртний хүний бууц Баянхонгор, Өмнөговь, Ховд, Дундговь, Дорноговь зэрэг аймгаас олдсон. Эдгээрээс Өмнөговь, Өвөрхангайн заагт байх Цахиуртын хөндийн суурing чухал ач холбогдолтой гэж үздэг. Учир нь суурингийн хамрах хүрээ нь нэлээд том 10 000 км.кв бөгөөд хуучин чулуун зэвсгээс гадна дунд болон шинэ чулуун зэвсгийн дурсгалууд газрын хөрсөн дээр нягт тархан хадгалагдан үлдсэн нь цаг хугацааны хувьд ийм урт хугацааг хамарсан дурсгал дэлхийд урьд өмнө олдож байгаагүй юм. (“флинтстоуныхан” гэдэг хүүхэлдэйг өөрийн эрхгүй санагдуулам) Мөн 800 000 жилийн өмнө хүн нутаглаж байсан Баянхонгорын Нарийн гол, Баянхонгорын Цагаан агуй, 300 000 мянганы тэртээх Дундговийн ярхийн суурин зэрэг нь мөн л чухал ач холбогдолтой дурсгалууд юм. Эндээс үзэхэд монгол нутагт даруй 800 000 жилийн тэртээд хүн нутаглаж байсан бөгөөд энэ үеийн Азид тархсан хүний зүйл нь х.эрэктус билээ. Тэр үед зануу, болоржин, хасын хольцтой шар хар цайвар цахиурлаг чулуулгаар хугадас зэвсэг, гурвалжин хэлбэрийн гилбэр мэс, хоёр талаас нь зассан үзүүр мэс зэргийг зонхилон үйлдэж байсан байна. 300 000-100 000 жилийн өмнөөс эхлэн хуучин чулуун зэвсгийн дунд үед

шилжиж чулуун зэвсгийн үйлдэх арга барил шинэ шатанд гарсан юм. Энэ үеийн дурсгалууд дээрхи аймгуудаас гадна Баян-Өлгий, Хэнтий зэрэг аймгийн нутгаас олддог. Энэ үеийн нэг ололт нь галыг дуртай үедээ гаргах болсон явдал байлаа. Мөн энэ үед байгаль цаг уурын өөрчлөлт ч гарч эхэлсэн үе юм. Энэ үе 50 000-30 000 жилийн өмнөх үе хүртэл үргэлжилжээ. Эндээс харахад х.эректус Монгол нутагт 800 000 мянганы тэртээгээс эхлэн 50 000-30 000 жилийн өмнөх үе хүртэл буюу хуучин чулуун зэвсгийн дунд үеийг дуустал оршин байж байгаад 100 000 жилийн тэртээх дөрөвдөгч галавын төгсгөлөөр үүссэн тивүүдийн шилжилт хөдөлгөөний улмаас үүссэн эх газрын өндөршилт, 70 000-ны тэртээ тохиолдсон Тобагийн сүйрэл зэргээс үүдсэн мөстлөг, хүйтрэл, 50 000-30 000 жилийн тэртээх шинэ чулуун зэвсгийг авчирсан хомо сапиенсийн Азийн гүн рүү орсон түрэлт зэргээс үүдэн мөхжээ гэж үздэг.

Монгол газар ангит нийгэм үүсэн, анхны төр улс Хүннү улсын цагт бий болж, XIII зууны үед монгол угсааны олон аймаг нэгдэж нэгэн гэр улс болсноор монгол угсаатан бүрэлдэн төлөвших эх үүсэл тавигджээ.

Угсаатны зүй

Хэлний хоёр бүлэгт багтах угсаатан ястан оршин суудаг. 90 гаруй хувийг монгол хэлний бүлэгт багтах халх, баяд, буриад, барга, дарьганга, дархад, дөрвөд, мянгад, захчин, өөлд, торгууд, үзэмчин, хамниган, харчин, хотгойд, цахар эзэлдэг. Хоёрдахь бүлэгт турк хэлтэн, казак, урианхай, хотон орно. Монгол улсын угсаатан ястангууд үндсэн хуулиар батлагдсан бүрэн эрх эдэлж, нийгэм улс төр, эдийн засаг, соёл боловсролын үйл хэрэгт адил тэгш эрхтэй оролцдог.

Алтайн Урианхай

Баруун Монголын нэгэн гол ястан нь Алтайн урианхайчууд болно. Эдний өвөг дээдэс нь Монгол нутгийн умард болон хойд захын ой хөвчөөр эрт дээр үеэс амьжиран сууж байсан ойн гөрөөчин аймаг юм.

Барга

Дорнод монголд суудаг нэг ястан нь Барга юм. Барга нарын эртний өвөг дээдэс нь XIII зуунаас урьд Байгал далайн тэндэх Баргажин төхөм гэдэг газар нутаглаж байсан баргуд хэмээх хүчирхэг аймаг болно.

Баоань

Мин улсын үед (Ванли хааны үед) Хөхнуурын Тунжэ сяньд Бао-ань гэдэг хуаран байгуулахад тус хот баригдан, улмаар тэнд төвлөн суудаг баоань ястан бүрэлдсэн байна.

Баяд

Монголын Баяд эртний өвөг дээдэс бол XII-XIII зууны үед Жида Баягуд Дуклас, Хээрийн Баягуд гэгдэж Баягуд аймгаас сурвалжтайн дээр Сэлэнгэ мөрний зүүнтэйх Зэд голоос урагш тал газар сууж агсан Жида Баягуд, Хээрийн Баягуд нь жинхэнэ монгол угсаатай гэж шинжээчид үздэг.

Буриад

Тэдний өвөг дээдэс нь Байгаль нуурын ар өврөөр нутаглаж асан эртний анчин гөрөөчин ойн иргэдийн нэгэн бөгөөд XIII зуунаас өмнөх үед Байгалаас хойш Хилого /хялго/, Зүлгэ /Лена/ мөрний сав, Сэлэнгийн адгаар сууж байсан Булгачин Хэрэмчин хийгээд Горлог /Енисей/ мөрний эхэн, Байгаль орчимд амьжирч агсан Хорь-Түмэд, Баргужин төхөмд аж төрөх Баргуд зэрэг монгол угсааны аймгууд байсан ажээ.

Дархад

Дархад бол монгол нутгийн умардад байсан ойн иргэдийн залгамчир болохын дээр анх монгол, түрэг овог аймгийн нийлбэрээс бүрэлдэн төлөвшсөн монгол угсаатан болно.

Дарьганга

Дарьгангачуул нь угтаа 1690-ээд оны сүүлчээр халх Монгол Манжийн захиргаанд орох үест Манжийн хааны төмөр сүргийг адуулгахаар цахар, халх, өөлдөөс татаж халхын Түшээт хан аймгийн говь Мэргэн вангийн хошуу, Сэцэн хан аймгийн хурц вангийн хошууны дунд суулгасан сүрэгчин хүмүүс болно.

Дээд Монголчууд

Дээд Монгол гэж Хөхнуурын газар нутаглах хошууд аймгийг хэлэх бөгөөд эдний өвөг дээдэс нь Ар монголоос тус газар нутагт шилжин нүүж очсон хүмүүс юм.

Дөрвөд

Дөрвөд бол эртний монгол угсаатан, ойн иргэдийн нэгэн. Ойрадын Зүүнгарын хаант улсын гол аймаг, Богд хаант монгол улсын үеийн Ховд хязгаарын зонхилох ястан юм.

Захчин

Захчин нь Ойрад Монголын нэгэн салбар бөгөөд Зүүн гарын хаант улсын үед тус улсын хил, зах хязгаарыг сахин хамгаалах цэргийн ард байсан учир захчин хэмээх нэрийг олжээ. Захчингууд нь торгууд, дөрвөд, өөлдөөс гаралтай яс овгоор бүрэлдсэн байна.

Казах Хасаг

Монгол Улсад оршин суудаг түрэг угсааны томоохон ястан нь казахууд билээ. Тэдний өвөг дээдэс нь МЭӨ I мянган жилийн дундуураас одоогийн Дундад Ази, Казахстаны нутагт орших байсан Сак хэмээх хүчирхэг аймаг болох бөгөөд түүний бүрэлдэхүүнд Маасагет, Дай, Каспий, Исседон болон хожим Алан, Савромат зэрэг овог аймаг оролцдог байжээ.

Монгор Ту

Монгол гаолын нэгэн угсаатан нь ту нар юм. Ту биеэ “Монгор” (Монгар) буюу “Цагаан монгол” гэдэг. Тэд удам судраа XIII зууны үед Чингисийн ургийн жанжин Гэртэй гэдэг хүн дагуулан ирснээс үүсэлтэй хэмээдэг.

Мянгад

Мянгад ястан нь Ховд аймгийн Мянгад сумын Нутаг Ховд голын адаг, Алтан Хөхий уулын орчмоор оршин суудаг 3000 эргэм хүн амтайн дээр Эрдэнэбүрэний Өөлд, Дөргөний дөрвөдтэй айлдан нутаглана.

Өөлд

Ойрад Монголын эртний сурвалжит нэгэн аймаг нь Өөлд болно. Өөлд гэдэг нэрийг ойрад (ойн ард) хэмээх үг сунжирснаар үүссэн гэлцдэг. Бас Илүдэй гэдэг хүний нэрнээс гаралтай ч гэдэг.

Синьцзяны Ойрадууд

Синьцзяны ойрадууд бол эртний дөрвөн ойрадын бүрэлдэхүүнд багтаж Эрчис, Алтай, Тарвагатай, Или, Өрөмчи зэрэг газраар нутаглаж байсан торгууд, хошуудууд болно.

Торгууд

Торгууд бол монголын их гүрний эзэн хааны торгон цэрэг болж явсан отог овгоос гаралтай, хожмын Дөрвөн Ойрадын улсын нэгэн гол аймаг юм.

Тува Урианхай

Алтайн урианхайчуудын дотор байдаг монголжсон түрэг урианхай нь тува урианхай болно. Тэдний үндсэн нутаг нь Алтай урианхайн Баруунгарын Шар Даа буюу Ёст гүний хошууны газар болох бөгөөд үүнийг бас мончоогийн хошуу ч гэдэг.

Үзэмчин

Дорнод монголд оршин суудаг өвөрлөгчдийн гаралтай ястан нь үзэмчин болно. Дорнод аймгийн Баянтүмэн, Сэргэлэн, Булган сумнаа зүүн үзэмчин, Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумнаа баруун үзэмчнийнхэн нутаглана.

Халх

Халхчуудын өвөг дээдэс нь VIII-XII зууны үед Хэрлэн, Онон, Туул гурван голын саваар төвлөрөн нутаглаж байсан ба XIII зууны эхээр монголын нэгдсэн тулгар төр улс байгуулагдахад гол цөм нь болж тэргүүлэх үүрэг гүйцэтгэсэн ягуурын монгол аймгуудаар бүрэлдэн тогтсон.

Хамниган

Тус улсад оршин суудаг манж-түнгүүс угсаатан нь Хамнигад ястан болно. Эдгээр нь Сэлэнгэ зүгт Ерөө голын дагуу нутаглах Богд Жавзандамба хутагтын Их шавийн харъяат хамниган отгийнхон, Сэцэн хан аймгийн Дархан Ба гүн, Дайчин бэйс, Эрдэнэ гүн, Хөвчийн Жонон вангийн хошууны нутагт байдаг.

Хотогойд

Монголын умард болон баруун хойгуур Хөвсгөл, Завхан аймагт нутаглан суудаг халхжсан ойрадууд нь Хотогойд болно. Хотогойд гэдэг нэрийг "Хойд - Гойд" (хойд-онцгойд), "Хойд - Хойд"(умард хойд)"Хойд - Гайд" (гайд гарсан хойд)гэсэн үгнээс гаралтай гэж янз янзаар тайлбарладаг.

Хотон

Хотонгууд нь 200 гаруй жилийн тэртээгээс Дөрвөдүүдийн дотор хутгалдан суусаар ихэд монголжсон түрэг угсаатан юм.

Хөвсгөлийн Урианхай Ар Ширхтэн Урианхай

Урианхайчуудыг Хотогойдын ноёдын харъяат Ар ширхтэн отог гэж нэрлэхийн зэрэгцээгээр мөн ноёдын захиргаанд багтан, тэдэнд алба төлдөг Аригийн Урианхай нарыг Өвөр ширхтэн урианхай гэж ялган нэрлэжээ.

Цахар

Монгол улсын умард хил орчмоор суудаг, Нийслэл Хүрээнд түмний нэг нь Сэлэнгийн цахарууд болно. Эд нь угтаа Хятадын Синьжян мужид Илийн цахар хэмээх 16 сум болж Бор талаар нутаглаж байжээ.

Цаатан

Цаатан гэж Хөвсгөл аймгийн Улаан-Уул, Ринченлхүмбэ, Баянзүрх, Ханх зэрэг сумнаа нутагладаг тува угсааны монголжсон ойн соёд урианхайг хэлнэ.

Соёлын аялал жуулчлал

Соёлын аялал жуулчлал улирал харгалзалгүй үйлчлэх боломж олгодог. Орчин үед дэлхий дахины хөгжлийн ерөнхий чиг хандлага нь зохистой хэрэглээ бүхий байгаль орчин, нийгэм, соёлд ээлтэй үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, улс түмнүүд өөр өөрсдийн өвөрмөц онцлог шинж төрх, нөөц баялагаа хадгалах замаар улам бүр даяарчлагдах шинжтэй болж байна.

Соёлын аялал жуулчлалыг зөвхөн байгалийн болон соёлын нөөц баялагийг үзэж сонирхох төдийхнөөр хязгаарлах бус, тэдгээрийг хүлээн авч мэдэх, мэдрэх, түгээн дэлгэрүүлэх, хадгалж хамгаалах, аялал жуулчлалыг орчин үеийн дэлхий нийтийн стандартад нийцүүлэн зохион байгуулах үйл ажиллагааны арга технологийг багтаасан аялал жуулчлалын үйлдвэрлэл гэдэг өргөн утгаар ойлгох хандлагатай байна.[13] Соёлын аялал жуулчлал жуулчдад дахин ирэх сонирхолыг төрүүлэх, гүнзгий сэтгэгдэл үлдээх чадвар (олны танил болсон баяр наадам, фестиваль, үндэсний соёл урлагийн баялаг сан хөмрөг болон орчин үеийн жуулчны олон талт, өндөр эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн үйлчилгээний чанар) сонирхлыг төрүүлдэг.

[13] Ж.Долгорсүрэн. "СОЁЛЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН УДИРДЛАГЫН ТЕХНОЛОГИ."http://guidemongolia.com/

Буддын шашин. Буддын гүн ухаан бүр Хүннүгийн үе буюу нийтийн тооллын өмнөх Монголд дэлгэрснээс хойш хөгжлийн 3 үе туулсан гэж үздэг. 17-р зууны үед амьдарч байсан Монголын Сүмбэ Хамба Ишбалжирын "Пагсам Чонсон" хэмээх бүтээл мөн Зава Дамдин гавжийн "Алтан Дэвтэр" хэмээх алдарт судруудад бичсэнээр энэ нь Буддизмын түрүү дэлгэрэлтийн үе гэж үздэг. Тухайлбал Нирун улсын үед Буддын шашин нь төрийн шашин байжээ.

Буддын шашны Монгол дахь дунд дэлгэрэлтийн үе буюу 13-14-р зууны үе, тухайлбал, Юань гүрний үед мөн төрийн шашны хэмжээнд хүрч тэр цагийн сор болсон Чойжи-Одсэр, Шаравсэнгэ тэргүүтэй нэрт эрдэмтэд төрөн гарч буддын гүн ухааны олон арван бүтээлээ туурвисан байдгаас "Буддизмын хос ёсны зарчим" хэмээх номлол нь тухайн үеийн монгол төрийн үндэс болж байсан байдаг.

Буддизмын хожуу дэлгэрэлтийн үе буюу 16-р зуунаас хойш үед Төвд орноос Зонхавын буюу шарын шашны хэлбэрээр орж ирсэн байна. 1570-аад онд Түмэдийн Алтан хан "Далай Лам" хэмээх цол буй болгон шарын шашныг төрийн шашин болгосноос хойш эдүгээ хүртэл 200 гаруй монголын сэтгэгчид Буддын гүн ухааныг судлан хөгжүүлж олон зуун судар ном туурвин бүтээжээ.[14]

Эрийн гурван наадам. Эрийн гурван наадам бөх, морь, сур гурвын үүсэл хөгжил олон зуун жилийн түүхтэй. Энэ олон жил монгол хүний сэтгэл зүйд хамгийн их тохирсон, илүү ойлгомжтой, сонирхол татдаг, шимтэн хардаг, таашаал авдаг, хүсэмжилдэг энгийн хэлбэр нь бөхчилсөн, амласан, эр бяраа гайхуулж ил тод өрсөлддөг, ялж ялагддаг энэ хэлбэр шалгарч үлдсэн. [15]Чингис хаан 1225 онд Сартуул улсыг дайлаар мордож ялаад цэрэг морьдоо амрааж их наадам хийх үеэр Есүнхэй мэргэн 335 алд газар харваж байгаа оносон түүх бий. Чингис хаан Есүнхэйн энэ амжилтад бахархаж 1226 онд Өргөнө мөрний хөндийд гэрэлт хөшөө босгосон нь “Чингисийн чулууны бичиг” хэмээн алдар¬шин түүхэнд үлдсэн юм. Өөрөөр хэл¬бэл нум суманд, харваачид төдийгүй спортын дээд амжилтад зориулж босгосон дэлхийн анхны хөшөө юм. Одоо ОХУ-ын Санкт-Петербургийн музейд байдаг юм. 335 алд нь одоогийн хэмжээсээр 502.5 метр болдог юм.

[14] http://www.buddhism.mn/
[15] Монголын Спортын Нэгдсэн сайт. http://www.sportnews.mn

Спортын аялал жуулчлал

Өнөөдөр спорт өндөр түвшинд хүрч хөгжсөн олонх улс орнуудад бүх шатны спортын байгууллага, клуб, холбоод спортыг аялал жуулчлалын бизнестэй холбон хөгжүүлж байна. Энэ нь спортыг олонд сурталчлах, тухайн байгууллагын үйл ажиллагааг хөхжүүлэн дэмжих, аялал жуулчлалаас олох ашиг орлогыг нэмэгдүүлэх, биеийн тамир, спортын хөгжлийг эрчимжүүлэх нэгэн арга зам юм. Олон улсад спортын аялал жуулчлал нь аялагчдынхаа хүсэл сонирхол, хэрэгцээ шаардлага, зорилгоос нь хамаарч идэвхтэй болон идэвхгүй гэсэн үндсэн хоёр хэлбэрээр хөгжиж аялал жуулчлалын үйлдвэрлэлд эзлэх орон зайгаа улам тэлсээр байна. Спортын ямарваа нэг тэмцээн уралдааныг үзэж сонирхох, хөгжөөн дэмжих, санамсаргүйгээр тохиолдох /Олимп, тив дэлхийн аварга шалгаруулах тэмцээн г.м/, улс үндэсний өвөрмөц спорт, соёлтой танилцах /Сумо, Тай бокс, Эрийн гурван наадам үзэх/спортын музей зэргийг үзэж сонирхох зэргээр спортын үйл явцад оролцож байгаag идэвхгүй спорт аялал/Passive sport tour/ гэж үздэг бол аялагч, жуулчид спортын аль нэгэн төрлөөр, тусгайлсан тоног хэрэгсэл ашиглан спортоор хичээллэх, аялах/төрөл бүрийн завь, дугуй, цанаар аялах г.м/, нэгдсэн зохион байгуулалттайгаар спортын арга хэмжээнд оролцох /Олимп, тив, вэлхийн аварга шалгаруулах тэмцээнд оролцох/-ыг идэвхтэй спорт аялал/Active sport tour/ гэж үздэг. Техник, технологийн хөгжил, дэвшил, хүний хэрэгцээ шаардлага, хүсэл мөрөөдлөөс хамаарч аялагч, жуулчид спортын төрөл бүрийн тоног хэрэглэлийг ашиглан идэвхтэй байдлаар спортын аяллыг хийх нь ихсэж байна. Ийм зорилгоор хийгдэж буй аялал нь ихэндээ адал явдалт аялал жуулчлал/Adventure tourism/ болдог. Спортын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх нь тухайн улс орны спортын хөгжлийг хурдасгахаас гадна хүн амын эрүүл мэнд, бие бялдарын хөгжил, боловсролд сайнаар нөлөөлдөг.[16]

---

[16] *Д.Батболд. "СПОРТЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ТУХАЙ ОЙЛГОЛТ". http://guidemongolia.com/*

Эх үүсвэр: http://www.mongolia-expeditions.com

Нийтийн аялал жуулчлал

Үйлдвэр, сургууль, албан газрын хамт олны дунд идэвхтэй амралт, аялал, экскурс, олон хоногийн тойрон аялал зохиох "Эрүүл агаар эм", "Алтан намар", "Цасан дээрх цэцэг" сэдэвт ажлууд, амралтын өдрүүдээр цана, тэшүүрийн бааз, байгалийн үзэмжит газруудаар аялах болжээ.

Хотын аялал жуулчлал

Хот суурины суурьшмал байдал нь аялал жуулчлал хийх, чөлөөт цаг өнгөрөөхөд дөхөм болдог бол нөгөө талаас хүмүүсийн аялал жуулчлал хийж, чөлөөт цагаа зөв боловсон өнгөрөөх хэрэгцээ нь өөрөө хотын хөгжлийг шаарддаг байна

Бүсүүдийн аялал жуулчлалын үл хөдлөх түүх соёлын дурсгалын төрөл

Чулуун зэвсгийн бууц, суурин, дархны газар[17]

Чулуун зэвсгийн үе нь хүн төрөлхтний түүхийн хамгийн эртний бөгөөд хамгийн удаан үргэлжилсэн үе юм. Энэ үеийн хүмүүс хөдөлмөрийн багаж зэвсгээ гол төлөв чулуугаар хийж байсан учраас иймхүү чулуун зэвсгийн үе хэмээн нэрлэдэг.

Чулуун зэвсгийн үе нь палеолит (хуучин), мезолит (дунд), неолит (шинэ) хэмээх гурван үед хуваагдана. Палеолитийн үе нь монгол нутагт одоогоос 800 000 жилийн тэртээгээс эхэлж 12000 жил хүртэл үргэлжилжээ. Хуучин зэвсгийн дараагийн үеийг дундад чулуун зэвсгийн үе буюу мезолит (12000-7000 жил) гэж нэрлэдэг ба палеолитоос неолит буюу шинэ чулуун зэвсгийн үед шилжих шилжилтийн үе болно. Олон мянган жил үргэлжилсэн чулуун зэвсгийн төгсгөлийн томоохон үе бол неолит юм. Ойролцоогоор 7000 жилийн тэртээгээс 3000 жил хүртлэх үеийг хамарсан энэ үеийн хүний аж ахуйн гол шинж нь ан гөрөө хийх, ургамлын үр үндэс түүх зэрэг байгалийн бэлэн бүтээгдэхүүнийг шууд хэрэглэх нь хязгаарлагдаж мезолитын үед эхлэлийн төдий байсан аж ахуй ба өөрөөр хэлбэл газар тариалан, мал аж ахуй эрхлэх ажилд шилжсэн явдал юм.

Түүхэн хөгжлийн урт удаан хугацааны туршид эртний хүмүүс чулуун зэвсэг үйлдвэрлэх арга барил, хүрээлэн буй орчин, амьд байгалтай харьцах харьцаа, байгалын хатуу ширүүнд дасан зохицох, шинэ газар нутгийг эзэмших зэрэгт томоохон өөрчлөлт дэвшилт гаргасаар иржээ. Чухамхүү энэ үед л хүний эрт үеийн өвөг бүрэлдэн бий болж, хөгжиж, орчин үеийн арьстнууд үүсэн, дэлхийн бөмбөрцөгийн өнцөг булан бүрийн байгал цаг уурын таатай нөхцөл бүхий газар нутгийг эзэмших үйл явц явагджээ. Чухам чулуун зэвсгийн үеийн хүмүүс галыг гарган авч, зөв хэрэглэн сурч, хувцас зохион бүтээн, оромж сууц барих дадал зуршлыг эзэмшин, нум сумыг зохион бүтээж, ан агнуурын олон төрлийн зэвсэг багажийг хийж ашигладаг болсон байна.

Мезолитийн үед дэлхийн бөмбөрцөгийн хойд хэсэгт мөсөн бүрхүүл хайлж, байгал, цаг уур, хүрээлэн буй орчинд ихээхэн өөрчлөлт орж, хүн амьтны аль аль нь шилжин нүүх их хөдөлгөөнд орсон. Төв Ази, Монгол, Сибирийн нутагт арслан заан, савагт хирс мөхөн үгүй

[17] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

болж, цаа бугын сүрэг хойд туйл руу нүүдэллэн оджээ. Умар зүг нүүдэллэж одсон амьтдын нүүдлийг дагаж хүмүүсийн их нүүдэл болж, Төв Азиас Умард Америк хүртэл хүн нүүдэллэн очиж суусан байна. Урьд нь палеолитийн үеийн анчид байгалын чулуу, мод болон бороохой, жад зэргийг ан агнуурт хэрэглэж байсан бол мезолитын үед модны уян хатан чанарыг мэдэж, ашиглан сэдэж хийсэн хамгийн анхны механик хүчийг ашигласан зэвсэг болох нум сумыг зохион бүтээж хэрэглэсэн байна

Неолитийн үед анхны зээтүүт газар тариалангийн эх үүсвэр тавигдсан юм. Гэвч эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай Монгол оронд газар тариалан далайцтай хөгжиж чадаагүй юм. Неолитийн үеийн хүний үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүний бас нэг чухал шинэ ололт нь шавар ваар, сав бүтээн хийж хэрэглэх болсон явдал юм.

Неолитийн үед гарсан өөр нэг чухал дэвшил бол хүмүүс амьтны үс ноос, ургамал зэргийг ээрч утас хийгээд түүгээрээ бүдүүн ширхэгтэй даавуу хийж улмаар хувцас хийх болсон явдал билээ.

Монгол орны нутагт хийсэн чулуун зэвсгийн хайгуул судалгааны ажлын хүрээнд манай орны бараг бүх аймгийн нутгаас 800 гаруй чулуун зэвсгийн үеийн бууц, суурин, дархны газрыг олж илрүүлээд байна. Дэлхийн хүн төрлөхтөний соёлын гайхамшигтай дурсгалууд бүсүүдэд бий. Үүнийг ашиглах нь чухал

Хэдийгээр 800 гаран дурсгал илэрсэн ч түүх соёлын танин мэдэхүйн ач холбогдлоороо доорх 18 дурсгал тэргүүлдэг байна.

Чулуун зэвсгийн бууц, суурин, дархны газрын тархац

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
Баруун бүс			
1	Баян-Өлгий	Сагсай сум	Сагсайн голын чулуун зэвсгийн дурсгал
2	Баянхонгор	Өлзийт сум	Уран хайрханы чулуун зэвсгийн бууц
3		Баянлиг сум	Зуухын шинэ чулуун зэвсгийн суурин
4			Цагаан агуйн чулуун зэвсгийн дурсгал
5		Баян-Өндөр сум	Чихэн агуйн чулуун зэвсгийн дурсгал
Төвийн бүс			
6	Дорноговь	Эрдэнэ сум	Дулааны говийн шинэ чулуун зэвсгийн дурсгал
7	Дундговь	Гурвансайхан сум	Ярх уулын хуучин чулуун зэвсгийн бууц
8	Өвөрхангай	Богд сум	Арц богдын чулуун зэвсгийн суурин
9		Хархорин сум	Мойлтын амны хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц
10			Орхон-7 палеолитын буудал-дархны газар
11	Өмнөговь	Ноён сум	Оцон мааньтын чулуун зэвсгийн суурин
12		Булган сум	Баянзагийн суурин
13			Цахиуртын хөндийн чулуун зэвсгийн дурсгал
Зүүн бүс			
14	Сүхбаатар	Мөнххаан сум	Устай Бургастайн шинэ чулуун зэвсгийн суурин
15	Хэнтий	Батширээт сум	Рашаан хадны палеолит, мезеолит, неолитийн үеийн суурин
16	Дорнод	Чойбалсан хот	Баруун Өлзийтийн неолитийн бууц, суурин

17			Овоотын суурин ба сууц
18		Хуучин Тамсагбулаг сум	Тамсагбулагийн шинэ чулуун зэвсгийн бууц

Дээрх тархацын хүснэгтэн доторх тодруулсан дурсгалуудыг ашиглан аялалын маршрут хөтөлбөр зохиох. Учир нь тодруулсан дурсгалууд нь хэмжээ, түүхэн он тоолол, агуулж байсан эд өлгийн зүйлсээрээ бусдаасаа хавьгүй илүү бөгөөд дээрх дурсгалт газруудаар аялснаар чулуун зэвсгийн үеийн хүмүүсийн аж амьдрал, соёл, түүхийн талаар танин мэдэх өндөр ач холбогдолтой юм.

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Чулуун зэвсэгийн бууц суурингийг судлах үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд сонирхогчид байна. Бид бүс нутгийн хүрээнд очоод жуулчид үзэх боломжыг нь бүрдүүлсэн бичил музей байгуулах, тогтсон аялалын маршрутыг дангаар нь төлөвлөн хэрэглэгчид түгээх нь чухал. Бид энэ зах зээлийг эзлэх нь чухал. Өрсөлдөгчгүй зах зээл.

Хадны зураг[18]

Монгол орон бол түүхийн өөр өөр цагт үе дамжин нутаглаж ирсэн ард түмнүүдийн аж ахуй оюун санааны өвөрмөц дурсгал болох хадны зургаар нэн баялаг орны тоонд зүй ёсоор ордог. Энэ нь Монголын хадны зураг хүй нэгдлийн байгууллын гүнд үүсч хөгжсөн олон арван мянган жилийн уламжлалтай холбоотой. Нөгөөтэйгүүр хадны зураг үеэс үе дамжин уламжлагдаж ирсэн нь түүний удаан хугацаагаар хадгалагдаж чадах байгалийн нөхцөлтэй холбоотой.

Төв Азийн анчид, нүүдэлчин малчдын хувьд өөрсдийн хүсэл эрмэлзлэлээ илэрхийлэн мөнхжүүлж хожуу үедээ уламжлах нэн тохиромжтой урлагийн хэлбэр нь хаданд зураг цоолборлон сийлж үлдээх арга байжээ.

Монгол орны нутаг дэвсгэрээс олдоод буй хадны зургийн дурсгалыг дүрсэлсэн арга барилын хувьд дараах үндсэн төрөлд хуваах болно. Үүнд:

1. Улаан зосоор зурсан зураг
2. Хадыг хонхойлон цоолборлож сийлсэн зураг
3. Хурц үзүүртэй багажаар зурсан нарийн зураасан зураг
4. Хар бэхээр зурсан зураг гэсэн төрлүүдэд хамруулдаг.

Хадны сийлмэл зураг нь тархац болон тооны хувьд зосон зураг, хурц үзүүртэй багажаар зурсан нарийн зураасан зураг, бэхээр зурсан зургаас олон зуу дахин их юм. Энэ нь хадны сийлмэл зураг бусад төрлийн зургаас бат бэх, илүү сайн хадгалагдах чанартай холбоотой бөгөөд түүнийг хаднаа цохиж сийлэх нь илүү боломжтой байсан байж болох юм.

Хадны сийлмэл зургийг дүрсэлсэн арга барилаар нь:

1. Бодит байдлаар дүрсэлсэн
2. Загварчлан дүрсэлсэн хэмээн хоёр төрөлд хуваан үздэг.

Одоогоор манай орны 200 орчим газраас хадны зураг олдож мэдэгдээд байгаа ба жил бүрийн судалгааны явцад нэмэн олдсоор байна. Эртний хүмүүсийн хад чулуунаа урлан үлдээсэн хадны зураг ихэвчлэн манай орны төв болон баруун хэсэгт өргөн тархсан бөгөөд зүүн хэсэгт цөөн тоогоор олддог.

Хадны зураг бол манай ард түмний эртний түүхийн нэгэн чухал сурвалж, тэр үеийн хүмүүсийн аж ахуй, нийгэм, оюун санааны хөгжлийн олон талыг тусгасан археологийн дурсгал билээ.

Монгол орны нутаг дэвсгэрт эрт цагаас, тухайлбал, хуучин чулуун зэвсгийн буюу палеолитийн үеэс ойролцоогоор 800 000 жилийн тэртээгээс хүн нутаглаж, үйлдвэрлэлээ явуулж аж төрөхдөө өөрийн соёлоо цогцлон бүтээж иржээ. Монгол оронд, тухайлбал, хадны зураг дээд палеолитийн үед Европ, Африк тивийнхтэй нэг ижил үед үүсчээ.

[18] [18] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

Палеолитийн үеийн хадны зурагт дүрсэлсэн амьтдын зарим нь монгол нутагт амьдарч байгаад эрт үед мөхөж сөнөсөн (бар, тэмээн хяруул, арслан заан, савагт хирс болон зарим төрлийн буга), харин адуу, үхэр, тэмээг хожим гэршүүлж мал болгосон, аргаль, янгир, буга, гөрөөс зэрэг нь одоо зэрлэг хэвээрээ Монгол нутагт идээшлэн амьдарсаар байгаа билээ.

Хүрэл зэвсгийн үед (МЭӨ 3000-1000 жил) дөрвөлжин хашлага буюу дугуй хүрээн дотор олон тооны дугуй толбо, гадна нь хөтлөлцөж зогссон хэдэн хүн, хоёр зэрэгцээ замаар морь хөтөлж яваа хүнийг дүрсэлсэн хадны зосон зураг монгол нутагт өргөн тархсан байдаг.

Монгол орон хадны сийлмэл зургийн дурсгалаар нэн баялаг бөгөөд тэдгээрийн ихэнх нь хүрэл ба төмөр зэвсгийн үед холбогдоно. Энэ үеийн зурагт янгир, буга, чоно, үнэг зэрэг зэрлэг амьтад, үхэр, адуу, тэмээ зэрэг мал болон ан гөрөө хийж яваа хүмүүс, морь, тэмээ унасан хүн, ачаа нуруун дээр нь ачсан үхэр, морин тэрэг, иж бүрэн зэвсэглэсэн дайчин эрс, байлдаж байгаа хүмүүс зэргийг дүрсэлсэн байдаг.

Монголын эртний хадны зургийг бодит, тоймлосон, загварчилсан үндсэн гурван аргаар дүрсэлжээ.

Дээд палеолитийн үед амьтны хэвлий доор үржлийг бэлэгдсэн утгатай хонхор дүрслэх, нэг дүрийг дахин давтан зурахын оронд олон ижил толбоор төлөөлүүлэн дүрслэх зэрэг бэлэгдэлийг зохиомол тэмдгээр утгыг илэрхийлсэн зургууд зурдаг байсан нь мезолит, неолит, хүрэл, төмөр зэвсгийн үед ихээхэн дэлгэрч нэг газрын хаднаа хэдэн зуу хүртлэх тамга тэмдгийг дүрсэлдэг болсон байна. Манай хөрш зэргэлдээ оронд хад чулуунаа тамга тэмдгийг хэдийгээр дүрсэлж байсан боловч Монгол оронд энэ заншил бусдаас илүү давамгай хөгжиж байсан онцлогтой.

Монгол болон Төв Азийн хүрэл ба төмөр зэвсгийн эртний урлалд “амьтны загварт арга” онцгой байрыг эзэлнэ. Энэ аргаар урласан хадны зураг Монгол нутагт хүрэл зэвсгийн үед (МЭӨ XII-YIII зууны үед үүсч МЭӨ YII-III зуун хүртэл) өргөн тархжээ.
Манай орны бараг бүх аймгийн нутгаас илэрч олдсон хадны зурагт янгирын дүрс сийлж урлаагүй хадны зураг бараг үгүй. Янгирыг хад чулуунаа дүрслэх явдал Төв Азийн уужим нутагт нэн эртнээс өргөн дэлгэрсэн болох нь судлагдан нийтлэгдсэн хадны зургийн олон зуун дурсгалаас тодорхой харагддаг.
Төв Азийн анчид, нүүдэлчин малчдын хувьд өөрсдийн хүсэл эрмэлзлэлээ илэрхийлэн мөнхжүүлж хожуу үедээ уламжлах нэн тохиромжтой урлагийн хэлбэр нь хаданд зураг цоолборлон сийлж үлдээх арга байжээ.

Хадны зургийн тархац аялал жуулчлалын бүс нутгаар

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
Төвийн бүс			
1	Архангай	Жаргалант сум	Улиастайн голын хадны зураг
2		Тариат, Өндөр-Улаан	Суман голын хадны зураг
3		Батцэнгэл	Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зураг
4	Өмнөговь	Ноён сум	Аравжихын хадны зураг
5			Завсар уулын хадны зураг
6		Номгон сум	Долоон уулын хадны зураг
7			Уртын голын хадны зураг
8		Сэврэй сум	Сэврэйн хадны зураг
9	Булган	Дашинчилэн сум	Арслантын хадны зураг
10		Орхон сум	Баруун могойн хадны зураг
11		Бүрэгхангай сум	Шовгор зороогийн хадны зураг
12	Дундговь	Дэлгэрцогт сум	Гэр чулуу, Бага газрын чулууны хадны зураг
13		Өлзийт сум	Билүүгийн хадны зураг
14			Өлзийтийн хадны зураг
15		Дэлгэрхангай сум	Хар хашаатын амны хадны зураг
16		Баянжаргалан сум	Цагаан айргийн хадны зураг

17	Өвөрхангай	Зүүнбаян-Улаан сум	Ар цохиотын хадны зураг
18		Арвайхээр сум	Буга Соготын хадны зураг
19		Бат-Өлзийт сум	Орхоны дээд биеийн хадны зураг
20		Богд сум	Тэвш уулын хадны зураг
21	Төв	Өндөрширээт сум	Дөрвөлжингийн хадны зураг
22			Их Алагийн хадны зураг
23		Алтанбулаг сум	Морин толгойн хадны зураг
24	Дархан-Уул		Шарын голын зосон зураг
Баруун бүс			
25	Баянхонгор	Баянлиг сум	Бичигтын амны хадны зураг
26		Жаргалант сум	Бугатын хадны зураг
27		Бууцагаан сум	Гурван Мандалын хадны зураг
28		Баян-Өндөр сум	Саальтын агуйн хадны зураг
29		Ханбогд сум	Жавхлант хайрханы хадны зураг
30	Говь-Алтай	Баян-Уул сум	Доогийн ханангийн бууцны хадны зураг
31		Бигэр сум	Бичигт хадны хадны зураг
32			Морин толгойн буюу Молор толгойн хадны зураг
33		Халиун сум	Цагаан голын хадны зураг
34		Чандмань сум	Шаахар толгойн хадны зураг
35	Завхан	Баянхайрхан сум	Талын ухаагийн ацын хадны зураг
36	Увс	Сагил сум	Ганц харгайтын бичигт хадны зураг
37			Шовгор хадны зураг
38			Зүүн турагийн тэрэм хадны зураг
39			Их сарын хадны зураг
40			Можоогийн хадны зураг
41			Бургастайн хөндийн Ганцхаргайтын бичигт хадны зураг
42			Цагаан өтөгийн хадны зураг
43			Үнхэлцэгийн хадны зураг
44			Хад үзүүрийн хадны зураг
45		Давст сум	Мөнгөт Цахирын хадны зураг
46			Тэхтийн давааны хадны зураг
47		Зүүнхангай сум	Зураагийн улаан хадны зураг
48		Наранбулаг сум	Наранбулагийн хадны зураг
49		Баруутуруун сум	Хар Цагаан усны хадны зураг
50		Өлгий сум	Шар булгийн онцын хадны зураг
51	Баян-Өлгий	Толбо сум	Баян-Энгэрийн хадны зураг
52		Цэнгэл сум	Арал толгойн хадны зураг
53		Баяннуур сум	Урт харын хадны зураг
54		Бугат сум	Халзан булагийн хадны зураг
55		Улаанхус сум	Хар ямаагийн хадны зураг
56			Цагаан салаагийн хадны зураг
57	Ховд	Манхан сум	Ишгэн толгойн хадны зураг
58			Хойд цэнхэрийн агуйн хадны зураг
59		Жаргалан сум	Ховд хот орчмын хадны зураг
60		Эрдэнэбүрэн сум	Хонгиогийн голын хадны зураг
61			Цамбагаравын хадны зураг
62			Хөшөөтийн хадны зураг
63		Буянт сум	Чандмань хар үзүүрийн хадны зураг
64		Үенч сум	Ямаан усны хадны зураг
Зүүн бүс			

65	Хэнтий	Батширээт сум	Үзүүр цохионы хадны зураг
66			Рашаан хадны зураг, дурсгал
67	Сүхбаатар	Онгон сум	Бударын чулууны хадны зураг
Улаанбаатарын бүс			
68	Улаанбаатар хот		Гачуургын амны хадны зураг
69			Их Тэнгэрийн амны хадны зураг

Дээрх тархацын хүснэгтэн доторх тодруулсан дурсгалуудыг ашиглан баруун аймгуудын нутгаар аялах аялалын маршрут хөтөлбөр зохиосон. Учир нь тодруулсан дурсгалууд нь дүрслэлийн арга барилаар баялаг, дүрсэлсэн сэдэв нь өргөн хүрээг хамарсан, түүхэн цаг үеэ сайн илэрхийлж чадсан зэрэг өндөр ач холбогдолтой юм. Зарим зурагт одоо Монгол нутаг байдаггүй амьтдыг дүрсэлсэн байдаг нь тухайн цаг үедээ монгол нутагт маань хирс, арслан заан зэрэг эрт цагт мөхсөн амьтад амьдарч байсныг баталж өгдөг.

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Хадны сүг зураг судлах, үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, зураач, баримлач, түүхч, сонирхогчид байна. Гол стратеги нь дагнасан маршрутыг төлөвлөх, орчны бүсэд нутгийн иргэдэд түшиглэсэн баазыг стандартын дагуу барьж байгуулах. Өрсөлдөгчгүй зах зээл.

Буган хөшөө[19]

Буган хөшөө бол Монгол болон Төв Азийн нутаг дэвсгэр дээр хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үед оршин сууж байсан овог аймгийн түүх соёлын гайхамшигтай дурсгалын нэг билээ.

Гонзгой урт чулууг засч, гурав зааглан, оройн хэсэгт нар сар, доогуур нь олон эгнээ хонхор, эх биеийг ороолгон төв хэсэгт сүрэг бугыг загварчилсан байдалтайгаар ихэд сүрлэг сийлж, бас доогуур нь бүс татан зэр зэвсгийг зүүсэн байдалтай дүрсэлсэн хөшөө чулууг буган хөшөө хэмээн нэрлэдэг.

Хөшөөнөө дайчин эрийн зэвсэг болох чинжал хутга, билүү, байлдааны алх, сүх, нум, саадаг, хоромсого, жад, бамбай, зээтүү, толь дүрслэхээс гадна хөшөөний бүсийг олон төрлийн хээгээр чимсэн байдаг ба мөн бугын дүрсний оронд буюу завсар зайд адуу, ирвэс, янгир, зээр зэрэг амьтад хаая дүрсэлсэн байдаг. Тийм дүрстэй хөшөө тооны хувьд тун цөөн, өргөн тархаагүй, мөн сонгодог хэлбэрийн буган хөшөөний зохиомж хөшөөнөө сийлсэн тамга, бүс, зэр зэвсгийн хувьд төдийлөн онц ялгагдах зүйлгүй байдаг.

Ази, Европ тивийн хээр талын бүс нутагт хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үед өргөн тархсан түүх соёлын гайхамшигт дурсгал болох буган хөшөөг эрдэмтэд 100 орчим жилийн тэртээгээс судлаж 700 орчим буган чулуун хөшөөг олж илрүүлжээ. Эдгээрээс хамгийн их буюу 550 орчим нь Монгол улсын нутгаас олджээ.

Буган хөшөөг хэлбэр төрхийн хувьд үндсэн гурван төрөлд хуваан авч үздэг. Үүнд:

1. Монгол-Өвөрбайгалын бугын загварчилсан дүрс бүхий буган хөшөө
2. Саян-Алтайн амьтны "бодит" дүрст буган хөшөө
3. Ази-Европын амьтны дүрсгүй буган хөшөө хэмээн ангилдаг байна.

Эхний төрөлд хамаарах буган хөшөө тооны хувьд хамгийн олон байдаг бөгөөд манай орны Архангай, Өвөрхангай, Завхан, Баянхонгор, Булган, Говь-Алтай, Төв, Сэлэнгэ, Хөвсгөл, Хэнтий, Ховд, Увс, Баян-Өлгий аймгийн нутагт олдоод байгаа боловч гол шигүү тархсан төв нь Хангай, Хэнтийн уулс орчмын нутаг юм.

Буган хөшөө бол Төв Азийн эртний нүүдэлчин ард түмний бүтээсэн амьтны загварт урлагийн нэгэн гайхамшигтай төрөл бөгөөд түүхэн он цагийн хувьд ихэвчлэн МЭӨ II-I мянган жилд буюу хүрэл зэвсгийн үед хамаардаг юм. Босоо чулуун хөшөөнд бугын дүрс сийлсэн байдаг учраас түүнийг "Бугын хөшөө" гэж нэрлэжээ.

19 [19] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

Дэлхий дээр зөвхөн Ази тивд 700 гаруй байдаг. Энэ төрлийн хөшөөний 500-гаад нь монгол нутагт байдаг бол түүний 100 гаруй нь Архангай аймгийн нутагт байна.

Архангай аймгийн нутгаас олдсон буган хөшөөнүүдийг урласан арга барил, зан үйл, түүх соёлын утга агуулгыг нягтлан өөр хооронд нь харьцуулан үзэхэд буган хөшөөний гол цөм болох ерөнхий төрх шинжээс гадна янз бүрийн утга санаа, билэгдэл, дүр дүрслэлийн онцлогууд, олон янз байдал нэлээд ажиглагдаж байдаг.

Буган хөшөөний тархац аялал жуулчлалын бүс нутгаар/голлох/

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
		Төвийн бүс	
1	Архангай	Тариат, Өндөр-Улаан сум	Шивэртийн амны буган хөшөө
2		Ихтамир сум	Алтан сандал уулын буган хөшөө
3			Хавцлын амны буган хөшөө
4			Баянцагааны адагийн буган хөшөө
5			Баянцагааны хөндийн буган хөшөө
6			Цацын эрэгийн буган хөшөө
7		Эрдэнэмандал сум	Бөмбөгөр уулын буган хөшөө
8			Их жаргалантын дурсгал
9			Хүнүй голын буган хөшөө
10		Хайрхан, Эрдэнэмандал сум	Уртын амны буган хөшөө
11		Өндөр-Улаан сүм	Жаргалантын буган хөшөө
12			Чулуут, Тээлийн голын бэлчирийн буган хөшөө
13		Цэнхэр сум	Хөшөөтийн амны буган хөшөө
14		Хотонт сумын төв	Буган хөшөө
15		Цэцэрлэг хот	Арцатын амны буган хөшөө
16			Буган хөшөө
17		Өлзийт сум	Мөнгөний хөндийн буган хөшөө
18		Батцэнгэл сум	Шивэртийн амны буган хөшөө
19	Булган	Сайхан сум	Асган дэвсгийн буган хөшөө
20		Орхон сум	Буган хөшөө
21		Тэшиг сум	Буган хөшөө
22		Хишиг-Өндөр сумын төв	Буган хөшөө
23		Ногоон нуур сум	Хар магнайн хөшөө
24	Өвөрхангай	Бат-Өлзийт сум	Тэмээн чулууны буган хөшөө
25		Баян-Өндөр сум	Бууралын хөшөө
26	Сэлэнгэ	Орхонтуул сум	Өгөөмөр уулын буган хөшөө
27	Төв	Алтанбулаг сум	Морин толгойн буган хөшөө
28		Бугат сум	Дунд нуурын буган хөшөө
29	Хөвсгөл	Чандмань-Өндөр сум	Бадарын нурууны буган хөшөө
30			Булжихын голын буган хөшөө
31		Цагаан-Уул сум	Бор Хужирийн голын буган хөшөө
32		Арбулаг сум	Бадрахын өврийн буган хөшөө
33		Галт сум	Галтын буган хөшөө
34		Галт сум	Нүхтийн амны буган хөшөө
35		Төмөрбулаг сум	Зуны голын буган хөшөө

36		Мөрөн сум	Уушгийн өврийн буган хөшөө бүхий дурсгал
37		Бүрэнтогтох сум	Хядагийн эхний буган хөшөө
38		Шинэ-Идэр сум	Цохиотын амны буган хөшөө
39			
Зүүн бүс			
40	Хэнтий	Батширээт сум	Бииндэрийн буган хөшөө
41		Өмнөдэлгэр сум	Жаргалантын буган хөшөө

Тархацын хүснэгтэн дэх тодруулсан буган хөшөөн дурсгалт газраар аялах аялалын маршрут зохиосноор буган хөшөөний онцлог, түүнийг хэрхэн, хэнд зориулж бүтээсэн талаар мэдлэгтэй болох юм. Эдгээр буган хөшөөд нь ур хийц, хэлбэр маяг зэргээрээ нэлээд онцлог оюун санааны бүтээл болж чадсан байдаг.

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Буган хөшөөг судлах, үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, зураач, баримлалч, түүхч, сонирхогчид байна. Гол стратеги нь дагнасан маршрутыг төлөвлөх, орчны бүсэд нутгийн иргэдэд түшиглсэн баазыг стандартын дагуу барьж байгуулах. Дэлхийд 750 орчим байгаагаас манай оронд 550 орчим бий.

Хүн чулуу[20]

Хүн чулуу хэмээх нь Евразийн тал нутгаар их хэмжээгээр тархсан, нүүдэлчин овог аймгуудын бүтээсэн чулуун цоолбор урлагийн өвөрмөц дурсгал юм. Хүн чулууг төр улс, овог аймгийн тэргүүн буюу цэрэг дайны алдар гавьяатан зэрэг нэр цуут хүний дурсгалд зориулсан тахилын онгоны бүрэлдэхүүнд оруулан тавьсан байдаг.

Эдгээрийг урлан бүтээхдээ байгалын бэлэн чулууг засч янзлан хүний биеийн хэлбэр оруулж хийсэн байх ба ур хийцийн хувьд харилцан адилгүй байдаг. Хүн чулуу нь түүхэн тодорхой цаг үед амьдарч байсан биет хүнийг дууриалган хийсэн хөшөө дурсгал болохын хувьд тэр үеийн хүний хувцас өмсгөл, гэзэг үс, зэр зэвсэг, гоёл чимэглэл, зарим эд зүйлсийг бодитойгоор дүрслэн гаргасан байна. Хүн чулуу нь Монгол улсын бүх аймгийн нутаг дэвсгэрт олон цөөн, янз бүрийн хэмжээгээр илрэн олдож бүртгэгдсэн бөгөөд тэдгээр нь түүх-соёлын хамаарал болон он цагийн хувьд 2 үндсэн бүлэгт багтаж байна. Үүнд, манай орны төв болон баруун талын нутгаар их хэмжээтэй байх хүн чулууд нь VI-IX үед холбогдох түрэг угсаат аймгуудын бүтээсэн хүн чулуу, зүүн талын нутгаар зонхилон оршдог XIII-XIV зууны монголын соёлд холбогдох хүн чулуу зэрэг болно. Одоогоор Монгол улсын нутагт 500 гаруй хүн чулуу илрэн мэдэгдэж бүртгэгдээд байна. Хүн чулууг Монгол нутагт өргөн тархацтай боржин чулуугаар голчлон хийх ба үүний зэрэгцээ элсэн чулуу, занар, хүрмэн чулуу зэрэг тухайн орон нутагт олдоц элбэгтэй чулуугаар ч хийсэн байдаг.

Манай улсын бүх аймгийн нутгаас хүн чулууны дурсгал олдсон бөгөөд одоогийн байдлаар 500 гаруй хүн чулуу бүртгэгдээд байгаа юм байна. Эдгээр дурсгалуудыг түүх, соёлын хамаарал болон он цагийн хувьд нь хоёр үндсэн бүлэгт хуваадаг. Эхнийх нь монгол орны төв болон баруун талын нутгаар байх VI-IX зууны үед холбогдох Түрэгийн үеийн хүн чулуу, нөгөө хэсэг нь зүүн талын нутгаар зонхилон байх XIII-XIV зууны Их монгол улсын үеийн хүн чулуу юм. Түрэгийн үеийн хүн чулуу нь тооны хувьд дийлэнх хэсгийг эзэлдэг.

Их монгол улсын үед хамаарах хүн чулуудын ерөнхий төрх нь баруун гартаа хундага сав барьж түшлэгтэй сандалд суусан эр хүний дүрс зонхилдог, түрэгийн хүн чулуунд байдаг шиг зэл чулуу байдаггүй. Тухайн үеийн монгол эрчүүдийн гэзэг үсний хэлбэр нь хоёр чихний араар багцлан боож унжуулсан багц үс, мөн дух руу унжуулсан гөхөл бөгөөд тэр үед монголд ирж байсан гадны элч төлөөлөгчдийн тэмдэглэн бичсэн тэмдэглэлтэй яг тохирдог байна. Мөн урт нарийн ханцуйтай, зөв тийш дарсан ташуу энгэртэй халхгар дээлтэй байдаг

20 [20] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

нь тэр үеийн уран зургийн дурсгалтай ч яг тохирдог байна. Гутлын хэлбэр дүрс нь ч дундад зууны монголчуудын гутал ямар байсныг тодорхой харуулдаг байна. Их монголын үед холбогдох эдгээр хүн чулуунуудыг хамгийн ихээр агуулдаг газар бол Сүхбаатар аймгийн нутаг бөгөөд "Дарьгангын хүн чулуу" хэмээн алдаршчээ.

Хүн чулууны тархац аялал жуулчлалын бүс нутгаар

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
Төвийн бүс			
1	Архангай	Ихтамир сум	Баянцагааны хүн чулуу
2		Тариат сум	Дадгын өвөлжөөний хүн чулуу
3		Хотонт сумын төв	Хүн чулуу
4		Хайрхан сум	Эмээл толгойн хүн чулуу
5	Булган	Хутаг-Өндөр сум	Гуртын гүүр орчмын хүн чулуу
6		Булган хот Сэлэнгэ сум Сайхан сум	Зүүн түрүүний хүн чулуу
7			Ингэт толгойн хүн чулуу
8			Нарийн хүрэмтийн хүн чулуу
9		Алтай сум	Хаан ширээ хад
10		Дэлүүн сумын төв	Хүн чулуу
11		Ногоон нуур сумын төв	Хүн чулууд
12		Баяннуур сум	Олон нуурын Алаг толгойн хүн чулуу
13			Цагаан хөшөөтийн хүн чулуу
14			Хайртын голын хүн чулуу
15		Улаанхус сум	Хар ямаатын голын хүн чулуу
16			Хатуугийн амны хүн чулуу
17			Ганц модны булгийн бүлэг дурсгал
18	Говьсүмбэр	Сүмбэр сум	Зараагийн зүүн өврийн хүн чулуу
19	Дорноговь Дорнод	Иххэт сум	Ар улааны хүн чулуу
20		Матад сум	Ловхын хүн чулуу
21	Дундговь	Сүмбэр сум	Шонх таван толгойн хүн чулуу
22		Дундговь аймгийн музей	Сариг Хайрханы хүн чулуу
23	Өвөрхангай	Баруунбаян-Улаан сум	Тарималын өвөлжөөний хүн чулуу
24			Дэмчигбурамын хүн чулуу
25		Уянга сум	Онгийн голын дурсгал
26			Хадан хошууны хүн чулуу
27		Аймгийн музей	Хүн чулууд
28		Бүрд сум	Тарны голын хүн чулуу
29		Хархорин сум	Бага Эрээний хүн чулуу
30			Хөшөөн дэнж буюу Бумбатын өврийн хүн чулуу
31	Өмнөговь	Номгон сум	Уртын амралтын хүн чулуу
32	Төв	Баян сум	Өгөөмөрийн хүн чулуу
Зүүн бүс			
33	Сүхбаатар	Дарьганга сум	Алтан овооны хүн чулуу
34			Гөхөлийн ширээний хүн чулуу
35			Ламтын хүн чулуу
36			Хөргийн хөндийн хүн чулуу
37		Онгон сум	Таван толгойн хүн чулуу
38			Шивээтийн хүн чулуу

39	Хэнтий	Дэлгэрхаан сум	Гүн бүрдийн хүн чулуу
40		Батширээт сум	Живхээстэйн амны хүн чулуу
41		Өндөрхаан сум	Хүн чулуу
Баруун бүс			
42	Говь-Алтай	Тонхил сум	Зүйлийн Огторгын хүн чулуу
43		Жаргалант сум	Сүмийн дэнгийн хүн чулуу
44		Наранбулаг сум	Тоосготын хүн чулуу
45		Бугат сум Эрдэнэ сум	Тамчийн бэлчирийн хүн чулуу
46			Дэвэрхийн эхийн хөшөө чулуу
47		Тариалан сум	Халхайтын дэнжийн хүн чулуу
48		Малчин сум	Хөтөл нуурын Улаан толгойн хүн чулуу
49	Ховд	Мөнххайрхан сум	Улаан говийн амны хүн чулуу
50			Шуурхайн хөх нуурын хүн чулуу

Сүхбаатар аймаг дахь хүн чулууд нь Их монгол улсын үед хамаарах бөгөөд хэлбэр хийц, урласан арга барилаараа нэн өвөрмөц дурсгалууд юм

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Хүн чулуу судлах, үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, зураач, барималч, түүхч, сонирхогчид байна. Гол стратеги нь дагнасан маршрутыг төлөвлөх, орчны бүсэд нутгийн иргэдэд түшиглсэн баазыг стандартын дагуу барьж байгуулах.

Булш, хиргисүүр[21]

Монгол улсын нутаг дэвсгэр дээр шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршин суугчдаас эхлэн өнөөдрийг хүртэл амьдарч ирсэн овог аймаг, төр улсууд өөр өөрийн өвөрмөц онцлог шинжтэй оршуулгын зан үйл бүхий төрөл бүрийн хэлбэр дүрстэй оршуулгын байгууламжийг үлдээсэн нь археологийн хайгуул судалгаагаар тодорхой болжээ. Оршуулгын зан үйл нь тухайн угсаатны ёс заншил, сүсэг бишрэл болон эрхлэх аж ахуй, газар нутгийн онцлог мэдлэг оюуны төвшнөөс хамааран харилцан адилгүй нөхцөлд бүрэлдэн бий болдог байна.

Манай улсын нутгаас илэрч олддог булш оршуулгыг чулуун зэвсгийн үеийн булш оршуулга, дөрвөлжин булш, хиргисүүр, хүннү булш, түрэг булш, монгол үеийн булш хэмээн хуваан авч үздэг. Хэдэн арваас хэдэн зуу хүртлэх тооны булш бунхан бүхий овгийн оршуулгын газар нэг дор байхаас гадна ганц хоёр буюу цөөн хэдэн булш бүхий оршуулгын газар элбэг тохиолдоно. Энэ нь юуны өмнө нүүдэлчид нэг дор урт удаан хугацаагаар суурьшин амьдардаггүй, жилийн дөрвөн улиралд нүүж байдгаар тайлбарлагдана.

Дөрвөлжин булш нь Монголын хүрэл зэвсгийн үеийн археологийн томоохон дурсгалын нэг юм. Дөрвөлжин булш жижиг толгодын орой шил, даваа хөтөл дээр ганц нэг, хоёр гурвaараа тохиолдохоос гадна тэднийг гол төлөв уулын энгэр, бэл, аманд мөн тэгш талын дунд нэг дор арваас хэдэн арав хүртэл тоотой хэсэг бүлгээр нь барьж байгуулсан байдаг.

Хүрэл зэвсгийн үеийн дөрвөлжин булшнаас илрэн олдож буй эд өлгийн зүйлсийг ерөнхийд нь зэр зэвсэг, байлдааны хэрэглэл, аж ахуй, хөдөлмөрийн багаж хэрэгсэл, гоёл чимэглэлийн зүйлс хэмээн төрөлжүүлэн хуваадаг. Манай улсын нутагт одоогийн байдлаар ойролцоогоор 500 гаруй дөрвөлжин булшийг малтан судлажээ.

Хиргисүүр нь хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үеийн өвөрмөц дурсгал юм. Манай орны нутаг дэвсгэрт хиргисүүр маш өргөн хэмжээгээр тархсан байдаг бөгөөд харин бусад булшуудыг бодвол харьцангуй бага малтан судлагдсан байна.

Хүннүгийн булш нь газрын хөрсөн дээр өвсөн бүрхэвчтэй хөрсөн дээр чулуу өрж тавьсан далангаар мэдэгддэг**.** Гаднах чулуун далан нь дугуй, дөрвөлжин хоёр янзын хэлбэртэй байх бөгөөд үүдэвч зэрэг нэмэлт байгууламж, хэмжээгээрээ харилцан адилгүй байдаг. Хүннүгийн үед холбогдох булш бунханыг оршуулгын зан үйл, гаднах хэлбэр төрх, дагалдуулсан эд

21 [21] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

зүйлс зэргээр нь язгууртны болон жирийн иргэдийн гэж хуваадаг. Энэ хоёр булш нь гаднах төрх байдал, зохион байгуулалтаараа эрс ялгаатай байдаг төдийгүй булшнаас гарч байгаа эд өлгийн зүйлсээрээ ч ялгагдана

Одоогийн Монгол улсын нутаг дэвсгэр нь Хүннүгийн уугуул нутаг учраас гол булш оршуулга нь манай нутагт байдаг. Манай орны 15 аймгийн 50 орчим газраас 3000 орчим хүннү булш илэрч мэдэгдээд байна.

Эртний түрэгүүд нас барагсдаа булшлан оршуулахын зэрэгцээ тэдний сүнсийг амаржуулах зорилгоор олноор цуглан тахил тайлгын зан үйл гүйцэтгэх онгоны газрыг тусад нь байгуулдаг байжээ.

Монгол нутагт нэн эрт цагаас оршин амьдарч байсан хүмүүсийн оршуулгын зан үйл, нас барагчаа хүндэтгэн, “хойт нас”-нд нь үдэхтэй холбогдсон зан үйлийн янз бүрийн уламжлал, сэтгэлгээг илэрхийлсэн, хүрэл, төмөр зэвсгийн үед холбогдох, мөн төрт улсуудын үеийн буюу Хүнну, Түрэг, Уйгар, Кидан, Монголын үеийн гээд түүхийн олон үед хамаарах янз бүрийн дүр төрхтэй булш, хиригсүүрүүд Архангай, Өвөрхангай аймгуудын нутагт элбэг тохиолддог. Харин монгол булш хиргисүүрүүд Хэнтий аймгийн нутагт элбэг байдаг.

Булш хиргисүүрийн тархац аялал жуулчлалын бүс нутгаар

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
		Төвийн бүс	
1	Архангай	Хайрхан сум	Хана уулын хиргисүүр
2			Гол модны Хүннүгийн булш
3			Дэлэн толгойн монгол булш
4			Наймаа толгойн хүнну булш
5		Батцэнгэл сум	Солби уулын хүнну булш
6			Худгийн толгойн хүнну булш
7		Тариат сум	Алтан сандал уулын булш
8		Хашаат сум	Хөшөө цайдамын бунхант булш
9			Хөшөө цайдамын бунхант булш
10	Булган	Бүрэгхангай сум	Өвгөнтийн булш
11			Тооройн амны хүнну булш
12		Хутаг-Өндөр сум	Тээлийн монгол булшнууд
13			Холтост нугын хүрэл дуулгат дөрвөлжин булш
14			Эмгэнт хошууны хүрэл дуулгат дөрвөлжин булш
15	Хөвсгөл	Галт сум	Нухтийн амны булш
16		Их-Уул сум	Сул толгойн булш
17	Дархан-Уул	Дархан-Уул аймаг	Төмөртэйн хүнну булш
18	Дорнод	Гурванзагал сум	Гурванзагалын дөрвөлжин булшнууд
19		Булган сум	Норовлингийн неолитийн булш
20		Дорнод аймаг	Хоолтын голын бүлэг булш
21		Чойбалсан хот	Бүлэг булш
22			Неолитийн үеийн булш
23	Дундговь	Дэлгэрцогт сум	Бага газрын чулууны хүннүгийн булш
24	Өвөрхангай	Хархорин сум	Бага арцатын монгол булш
25			Жаргалантын хиргисүүр
26			Маамуу толгойн булш
27			Хархорин хотын турийн орчим дахь лалын шашинтны оршуулга

28		Өлзийт, Зүйл сумд	Тарвагатайн амны булш
29		Богд сум	Тэвш уулын хүннү булш
30		Уянга сум	Оньтольтын хүннү булш
31		Хужирт сум	Хүүшийн хөтлийн хүннү булш
32	Сэлэнгэ	Хонгор сум	Буурал уулын монгол булшнууд
33	Төв	Алтанбулаг сум	Морин толгойн олон үеийн булш
34		Батсүмбэрсум	Ноён уулын хүннүгийн булшнууд
35		Баян-Өнжүүл сум	Хайрхан уулын хүннү булш
Баруун бүс			
36	Говь-Алтай	Цогт сум	Хиргист хоолойн булш
37		Тонхил сум	Хяр хараачийн булш, хиргисүүрийн бүлэг дурсгал
38	Увс	Улаангом хот	Чандмань уулын булш
39	Ховд	Манхан сум	Тахилтын хотгорын хүннү булш
Зүүн бүс			
41	Хэнтий	Биндэр сум	Асгатын дөрвөлжин булш
42			Бор булгийн амны булш дурсгал
43		Жаргалтхаан сум	Дуулга уулын хүннү булш
44		Баян-Адарга сум	Дуурлиг нарсны хүннү булш
45		Өмнөдэлгэр сум	Дэд өлзийтийн дөрвөлжин булш
46			Хурх-Жаргалантын булш
47			Төгс өндөрийн булш
48		Цэнхэрмандал сум	Устын амны дөрвөлжин булш
49		Дэлгэрхаан сум	Хүйтэн хошууны монгол булш
50		Батширээт сум	Ёлын байцын дөрвөлжин булш
51			Эгийн живхээстэйн булш
32	Сүхбаатар	Түвшинширээ сум	Бага Өлзийтийн монгол булш
Улаанбаатарын бүс			
52	Улаанбаатар		Сонгино Хайрханы салбар Дадарт уулын монгол булш

Тархацын хүснэгтэн дэх тодруулсан дурсгалаар аялалах нь монгол нутаг дахь булш, хиргисүүрийн талаар ойлголттой болохоос гадна, эдгээр булш, бунхны онцлог, хэнд зориулж, ямар аргаар барьсан талаар мэдэх юм. Дээрх булш дурсгалууд нь одоогийн байдлаар монгол орноос олдсон булш, хиргисүүрийн дотроос хэмжээгээр том, түүхийн чухал судлагдахуун, дотроос нь олдсон олдвор зэргээсээ бусдаасаа ялгарч чадахуйц онцлогтой билээ.

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Булш хиргэсүүрийг үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, түүхч, булш судлаачид, сонирхогчид байна.

Эртний хотын турь, хэрэм, балгас [22]

Монгол угсаатнууд эрт дээр үеэс эсгий гэрт сууж нүүдэллэн амьдрахын хамт зарим хэсэг нь нүүдэлчдийн онцлог бүхий хот суурин байгуулж, хагас суурин байдлаар аж төрж ирсэн билээ.

Хот байгуулалт болон барилга архитектурын хөгжил нь хоорондоо салшгүй холбоотой бөгөөд тэдгээр нь хүмүүс орон байр, байшин барилга барьж улмаар олноор

[22] [22] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

суурьшмал байдалтай амьдарч түүнийгээ зохион байгуулах хөгжлийн үйл явцтай нягт холбоотой аж.

Нүүдлийн соёл иргэншлийн нэг онцлог бол эхний нүүдлийн буюу зөөврийн эсвэл суурин гэсэн хоёр маягаар хот суурин байгуулан амьдарч байсанд оршино.

Нүүдэлчин аймгуудын хаад өргөө гэр байгуулан нэг нутагт тодорхой хугацаанд амьдарч байсан учир түүний орчин тойронд суурьшмал байдал бий болж нүүдлийн хот суурин үүсч хөгжиж байсан байна.

Монголын нутаг дахь нүүдэлчдийн нийгэм, төр, улсын хөгжлийн түүхтэй уялдан хот байгуулалт, барилг архитектурын хөгжил нь зарим үед идэвхжин цэцэглэж, зарим үед зогсонги байдалд орж буурах зэргээр жигд бус явж ирсэн билээ.

Монгол нутагт анхны төрт улс гүрэн бий болсон цагаас эдүгээг хүртлэх хот байгуулалт, барилга архитектурын түүхэн хөгжлийг эрдэмтэн судлаачид ерөнхийд нь дараах 5 үе шатад хуваадаг байна. Үүнд:

1. Монголын эзэнт гүрний өмнөх буюу Феодалын байгууллын өмнөх үе (МЭӨ III зуунаас МЭ XII зуун хүртэл)
2. Монголын эзэнт гүрний болон Феодалын бутралын үе (XIII-XVII зуун)
3. Манжийн дарлалд байсан он жилүүд (XVII зуун 1911 он)
4. Тусгаар тогтнолоо олохын хамт 1921 оны ардын хувьсгал ялж, ардчилсан болон социалист үзэл санааг хэрэгжүүлж байсан он жилүүд (1911-1990)
5. Ардчилал, зах зээлийн замд орсон үе (1990 оноос)
6. Дээр дурдсан үе шат бүрт Монголын хот байгуулалт, барилга архитектур нь ялгарах онцлог шинжүүдтэй байсан боловч тэдгээр нь үндэсний хэв шинжүүдийг агуулж иржээ.
7. Монгол нутагт үүсэн бий болсон эртний хотуудыг цэрэг, засаг захиргааны, худалдаа арилжааны, соёл, шашны төвүүд гэж ангилж болно. Гэхдээ зарим хот эдгээр шинжүүдийг хамтад нь багтаах нь олонтаа.

Хот байгуулалт, барилга архитектурын хөгжил, түүх нь хүмүүсийн анхны орон байр, барилга барьж байсан арга хэлбэртэй салшгүй холбоотой. Иймд монголын хот байгуулалт, барилга архитектурын хөгжилд Төв Азийн нүүдэлчдийн түгээмэл орон сууц болох гэр өөрийн өвөрмөц нөлөөг үзүүлсээр иржээ.

Монголын нутаг дахь нүүдэлчдийн нийгэм, төр, улсын хөгжлийн түүхтэй уялдан хот байгуулалт, барилга архитектурын хөгжил нь зарим үед идэвхжин цэцэглэж, зарим үед зогсонги байдалд орж буурах зэргээр жигд бус явж ирсэн билээ. Монгол нутагт үүсэн бий болсон эртний хотуудыг цэрэг, засаг захиргааны, худалдаа арилжааны, соёл, шашны төвүүд гэж ангилж болно. Гэхдээ зарим хот эдгээр шинжүүдийг хамтад нь багтаах нь олонтаа.

Эртний хотын турь, хэрэм, балгасын тархац аялал жуулчлалын бүс нутгаар

№	**Аймаг, хотын нэр**	**Сум, хотын нэр**	**Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр**
		Төвийн бүс	
1	Архангай	Хотонт сум	Дойтын толгойн туйр
2			Хар балгас
3		Эрдэнэмандал сум	Хар Хул хааны балгас
4	Булган	Хутаг-Өндөр сум	Байбалык хот
5		Дашинчилэн сум	Хар бухын балгас
6			Цогтын цагаан байшин
7			Чин толгойн балгас
8	Дархан-Уул	Орхон сум	Цантын эртний хотын туйр
9	Дорноговь	Иххэт сум	Олон байшин
10			Хэсэг байшин
11	Дорнод	Цагаан-Овоо сум	Тогоонтөмөр хааны Барс хот-3

12			Хэрлэн барс хот
13	Дундговь	Дэрэн сум	Тахилын усны суурин
14		Сайхан-Овоо сум	Шаазан хот
15	Өвөрхангай	Хархорин сум	Хархорум хот
16		Хайрхандулаан сум	Хубилайн цэргийн хот
17		Баруунбаян-Улаан сум	Шаазан толгойн туйр
18	Өмнөговь	Номгон сум	Баянбулагийн туйр
19		Өмнөговь аймаг	Годил балгас
20	Төв	Мөнгөн морьт сум	Тэрэлжийн дөрвөлжин
21			Бүрхийн дөрвөлжин
22		Баянжаргалан сум	Гуа дов
23		Баяндэлгэр сум	Өндөр дов
24			Хүрээт дов
25		Борнуур сум	Бороогийн суурин
26	Хөвсгөл	Арбулаг сум	Мөнх хааны Эрчүү хотын туйр
Баруун бүс			
27	Ховд	Жаргалан сум	Сангийн хэрэм
Зүүн бүс			
28	Хэнтий	Дэлгэрхаан сум	Аваргын балгас
29		Мөрөн сум	Баруун хэрэм
30			Зүүн хэрэм
31		Батширээт сум	Өглөгчийн хэрэм

Доорх аялалын маршрутын дагуу аялснаар монгол нутаг дахь эртний төрт улсуудын хотын турийг үзэж сонирхох боломжтой. Доорх хотууд нь тухайн цаг үедээ өөрийн улсынхаа төдийгүй хөрш зэргэлдээх улсуудынхаа дунд нэр хүндтэй, нийгэм соёлын томоохон төв нь байжээ. Энэ маршрутаа аялснаар монголын хамгийн том хотын турь, анхны европ загвараар баригдсан барилга зэрэгтэй танилцах боломжтой.

Хэрэглэгч нь хот судлаач, түүхч, археологч, сонирхогч байх юм.

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Эртний хотын тууръ, хэрэм балгадыг үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, түүхч, булш судлаачид, сонирхогчид байна.

Гэрэлт хөшөө, бичээс, бунхан, овоо[23]

Хэл гэдэг зүйл хүнийг бусад амьтнаас ялгаж өгдөг бол, бичиг үсэг нь соёлж иргэншилт хүнийг зэрлэгүүдээс ялгаж өгдөг. Бичиг үсэггүйгээр соёл иргэншил оршин тогтнодоггүй гэсэн мэргэн үг байдаг. Тэгвэл их талын монголчууд түүхэндээ арваад бичиг үсэг зохион хэрэглэж, тэдгээр бичгүүдээр олон зүйлийн дурсгал үлдээсэн нь нэг талаас Монголчууд эртний соёлтой, нүүдлийн өвөрмөц иргэншлийг буй болгон хөгжүүлсэн ард түмэн гэдгийг нотлон харуулдаг, нөгөө талаас бидний бахархах, хайрлан хамгаалах зүйл юм. Монголчууд бүр 2000 гаруй жилийн өмнө Хүннү улсын үеэс бичиг үсэгтэй байж, түүгээрээ харь улсын хаанд албан бичиг илгээж, гэрээ хэлцэл байгуулж агсан нь хуучин судarт тэмдэглэгдэн үлджээ.

Манай нутагт монголчуудын зохион хэрэглэж байсан үсэг бичгээр туурвисан дурсгалуудаас гадна бас Төв Азийн бусад нүүдэлчин болон Дундад Ази, бүр Европын суурин иргэншилт ард түмнүүдийн бичиг үсэг, хэлээр туурвисан бичээс, хөшөө дурсгалын зүйл элбэг.

Монголчуудтай гарвал хийгээд соёлын ойр холбоотой гэгддэг түрэг угсааны ард түмний үлдээсэн руни бичгийн сонгодог дурсгалуудыг хадгалан үлдсэн нутаг бол Монгол орон юм. Руни гэдэг нь нууц, далд гэсэн утгатай үг. Эрт цагт түрэг угсааны ард түмний хэрэглэж байгаад мартагдсан уг бичгийн түлхүүрийг анхандаа тайлж чадахгүй байснаас

23 [23] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

руни бичиг хэмээн нэрлэжээ. Эл бичгийг бас олдсон газрынх нь нэрээр Орхон бичиг гэж нэрлэх нь ч бий. Монголчуудтай нийтлэг нэг гаралтай Хятан нарын байгуулсан Хятан улс (917-1125) оршин тогтнох хугацаандаа их, бага хоёр бичиг хэрэглэж, мөн хад чулуунд тэдгээр бичгээрээ олон дурсгалыг сийлж, бас бичиж үлдээсэн байдаг.

Монголчууд хүчирхэгжин мандаж дэлхийн хагасыг эзэлсэн их эзэнт гүрнийг байгуулж явсан XIII-XIV зууны үед Ази, Европ хоёр тивийн ард түмнүүдийн улс төр, соёл, эдийн засаг, худалдааны харилцаа урьд үзэгдээгүй өргөжин дэлгэрсэн нь бичиг үсгийн дурсгалд бас ул мөрөө үлдээжээ. Тэр үед Монгол оронд Хятад, Араб, Европ, Дундад Азийн олон аянчин, жуулчин, лам хуврага, худалдаачид ирж, зарим нь суурин аж төрж, өөрсдийн хэл бичгээр янз бүрийн үйл явдлыг тэмдэглэсэн гэрэлт хөшөө, бичээсүүдийг үлдээсний нилээд нь өнөө хүрэлцэн ирсэн байна. Зөвхөн Хархорум хотын орчмоос монгол, хятад, араб бичээстэй 16 гэрэлт хөшөө, хөшөөний хэсэг олдсон байна. Тэдгээр хөшөөнүүдэд XIII-XIV зууны үеийн Монгол гүрний засаг захиргааны зохион байгуулалт, шашин сүм хийдийн байдал, тэрчлэн сургууль соёл, зуд гачиг, ард түмний аж амьдрал, Хархорум хотын захиргаа, ноёдын зэрэг дэв зэрэг олон чухал зүйлсийг тэмдэглэн үлдээсэн нь тэр үеийн Ази, Европын ард түмний харилцааг судлан тодруулахад чухал эх сурвалж болж байна.

Монгол оронд бурхны шашин дэлгэрсэн цагаас Энэтхэг, Түвдийн соёл нэвтрэн орж ирж, тал хээрийн соёлд шинэ содон зүйлүүд бий болж, тэрчлэн түвэд хэлээр бичсэн хөшөө дурсгалууд ч элбэгшсэн байна.

Монголчууд бусад угсаатны соёлын шимээс хүртэж өөрийн соёлоо баяжуулахын зэрэгцээ бас бусдад ч соёлоороо нөлөөлж түгээж байсан. Манж нар монгол бичгээс үлгэр авч 1632 онд манж бичгийг зохион хэрэглэх болсон. Манж бичиг, хэлээр бичсэн олон хөшөө дурсгал манай оронд бий.

Манай өвөг дээдэс ямар их бичиг үсгийн соёлтой байсан болох мөн түүнийгээ хичнээн удаан хадгалан бидний эрин үеийг хүртэл өвлөж авч ирснийг ном судараас гадна, хад чулуун дээр сийлэн үлдээсэн бичлэг, зургуудаас мөн тамга тэмдэг захидал дээрээс харж болно. Эдгээр дурсгалууд нь бидний одоо хэрэглэж байгаа бичиг шиг системтэй дэс дараатайгаар үйл явдлыг дүрслээгүй ч гэсэн эртний хүмүүсийн аж амьдрал, оюун сэтгэлгээний төлөв байдлыг өнөөгийн бидэнд дүрслэн хүүрнэж буй чулуун ном буюу гайхамшигт зурган бичиг гэж хэлж болно. Иймээс ч монголын түүхийн хамгийн эртний бичиг соёлын үнэт дурсгал болж үлдэж МЭӨ үеийн түүхийг бидэнд “тэр үеийн хүмүүс ан хийдэг байжээ”, “монгол орны нутаг дээр арслан заанаас эхлээд тэмээн хяруул хүртэл амьдарч байжээ” гэдгийг өгүүлжээ.

Эртний улсуудаас өөрийнхөө түүхэнд холбогдолтой тодорхой мэдээг бичгээр үлдээсэн улс бол Түрэг юм. VIII зууны үед одоогийн Монголын төв хэсэг Орхоны хөндийгөөр нутагшиж байсан түргүүд Орхон (Енисей) үсгээр сийлсэн хөшөө дурсгал зөвхон Монголд бий. Культегин, Билиг, Тоньюкук нарын тухай бичээсэнд үйл явдлыг он цагын дараалаар тоочин өгүүлсэн байдаг.

Эдгээр хөшөөнд бичсэн зүйлээс үзэхэд Түргийн тухайн үеийн нийгмийн шинж байдал, язгууртны эрх ямба, төрийн тэргүүнээ хэрхэн хүндэтгэж байсан тухай, Түргийн төрийн дотоод гадаад бодлого, гадаад харилцааг тодорхой бичиж, түүхэн хэрэг явдлыг нилээд бодитой, дэс дараатай өгүүлэхийг хичээсэн нь илт байдаг.

Эдгээр хешөөний бичээсний гол санаа нь Түргийн хэн боловч төр улсаа, ард түмнээ үнэнч байхыг номлосон шинжтэй, зарим зүйл нь шүлэглэс иймээс уншихад хялбар, тогтоож цээжлэхэд дөхөм, сонгодог хэлбэрээр Энэ уламжлал XVII зууны үе хүртэл Монголын түүх бичлэгт хэлээр хадгалагдсан гэж үздэг.

Монгол нутагт байсан эртний улс дотроос өөрийнхөө бичигийн дурсгалыг үлдээсэн улс бол Уйгар юм. Энэ үед утга зохиол, хэл шинжлэл Уйгарт түлхүү хөгжиж байсан нь олон зүйлээр батлагддаг. Археологийн дурсгал, хятадын түүхчид, жуулчдын бүтээлд уйгарын

тухай цөөнгүй мэдээ бий. Уйгарууд түргийн адил өөрийн түүхэнд холбогдох гэрэлт хөшөө, бичгийн дурсгалтай.

Тэдний дурсгал нь Орхон Енисейн бичиг, Хятад, Согд бичгээр үлдсэн байдаг. Хамгийн сонирхолтой нь Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь Моюнчур хааны гэрэлт хөшөө юм. Уг хөшөөнд Уйгарын 745-759 онд болсон түүхэн үйл явдлыг он цаг, хэрэг явдлын дараалаар бичсэн байдаг. Тэнд тэмдэглэснээр бол Монгол Түрэг аймгуудын харилцаа, сөргөлдөөн, бослого хөдөлгөөн, Уйгарын гадаад харилцааны тухай ховор сонин баримтууд үлдсэн байдаг.

Гэрэлт хөшөө, бичээс, бунхан, овоодын тархац аялал жуулчлалын бүсээр

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
		Төвийн бүс	
1	Архангай	Ихтамир сум	Тайхар чулуу, түүн дээрх монгол, түрэг, манж, хятад бичээсүүд
2		Аймгийн музей	Бугатын дурсгал
3		Эрдэнэмандал сум	Их Хануй нуурын түрэг бичээс
4		Хашаат сум	Культегини й цогцолбор дурсгал
5			Билгэ хаанд зориулсан гэрэлт хөшөөний түрэг бичээс
6			Билгэ хааны цогцолбор дурсгал
7			Хар балгасны нэг, хоёрдугаар бичээс
8	Булган	Хишиг-Өндөр сум	Ар ханангийн түрэг бичээс
9		Гурванбулаг сум Сайхан сум	Гурвалжин уулын түрэг бичээс
10			Моюн-Чурт зориулсан гэрэлт хөшөөний бичээс
11		Ногоон нуур сум Могод сум	Сүүжийн давааны сүрэг бичээс
12			Хөл асгатын түрэг бичээс
13		Баяннуур сум	Олон нуурын өчүүхэн түрэг бичээс
14		Бугат сум	Эрээн Харганатын түрэг бичээс
15	Дархан-Уул	Дархан-Уул аймаг	Бичигт хошууны Хүйтний голын бичээс
16	Дундговь	Дундговь аймгийн музей	Амар хиагийн монгол бичээс
17		Өлзийт сум	Зүүн Билүүгийн хятад бичээс
18		Говь-Угтаал сум	Их бичигтийн бичээс
19		Дундговь аймгийн музей Дэлгэрхангай сум	Мутрын тэмдэгийн түрэг бичээс
20			Хутагт хааны учирт хэмээх хөшөөний бичээс
21		Уянга сум	Онгийн түрэг бичээс
22		Аймгийн музей	Өвөрхангайн түрэг бичээс
23		Богд сум	Тэвшийн түрэг бичээс
24	Өмнөговь	Хархорин сум	Хархорумын нэг, хоёрдугаар болон шинээр олдсон монгол бичээсүүд
25		Номгон сум	Далан уулын бичээс
26	Төв	Заамар сум	Бичигт шургуулгын монгол бичээс
27		Дэлгэрхаан сум	Их хөшөөтийн түрэг бичээс
28			Цогтын хадны бичээс
29		Сэргэлэн сум	Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээс болон Тоньюкукийн цогцолбор дурсгал
30	Сэлэнгэ	Баруунбүрэн сум	Амарбаясгалант хийдийн гэрэлт хөшөөний бичээс
		Зүүн бүс	

31	Сүхбаатар	Онгон сум	Замын нуурын хадны бичээс
32		Наран сум	Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс
33	Хэнтий	Батширээт сум	Рашаан хадны түрэг бичээс
34		Мөрөн сум	Салбар уулын Бичигт ханангийн их, бага бичээс
35		Баянхутаг сум	Сэрвэн хаалганы бичээс
36		Цэнхэрмандал сум	Цэнхэрмандалын түрэг бичиг
37			Долоодойн хөшөөний уйгур бичээс
38		Сагил сум	Төмөр цоргын түрэг бичээс
Баруун бүс			
39	Ховд	Мөнххайрхан сум	Долоон нуурын улаан толгойн бичээс
40		Үенч сум	Ханан хадны түрэг бичээс
41			Харуул овоо
42		Жаргалан сум	Ховдын шар сүмийн гэрэлт хөшөөний бичиг
Улаанбаатарын бүс			
43	Улаанбаатар хот		Дамбадаржаалин хийдийн гэрэлт хөшөөний бичээс
44			Мөнх хааны хөшөөний монгол бичээс
45			Наянт вангийн хөшөө
46			Тариатын гэрэлт хөшөө
47			Тооно уулын бичээс
48			Тэсийн гэрэлт хөшөө
49			Хөгшин тээлийн хөшөөний бичээс
50			Хэсэг байшингийн гэрэл хөшөө
51			Чойрын түрэг бичээс

Тархацын хүснэгтэн дэх тодруулсан дурсгалт газруудаар аялснаар монгол нутаг дахь бичиг соёлын бүх төрлүүдийг үзэж чадах юм.

Тухайн аялалын хэрэглэгч нь

Гэрэлт хөшөө,бичээс, бунханыг үзэж сонирхох жуулчид нь хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, түүхч, гар урчууд, сонирхогчид байна.

Сүм хийд, суврага[24]

Буддын шашныг 1577 онд Монголын албан ёсны шашин болгосон нь XVII-XX зууны Монголын хот байгуулалт, барилга архитектурын хөгжилд шашин шүтээний архитектур гол чиглэл нь болж шинэ үе гарах нөхцөл бололцоог бий болгожээ.

Бурханы шашныг албан ёсоор хүлээж авсны дараахан 1586 онд Ар Монголын түшээт ханы ураг болох Автай сайн хаан Эрдэнэ зуу хийдийн Гол зуу сүмийг бариулснаар Монголын архитектурын хөгжлийн энэхүү шинэ үеийг эхлүүлсэн байна. Тэр үеэс сүм дуган, хийдийн тоо жилээс жилд нэмэгдсээр 1937 онд 4000 гаруй сүм дуган, суваргын барилга бүхий 750 орчим том бага хийдийн цогцолбор баригдсан байв.

Бурхан шашны зан үйлийг эхэндээ эсгий гэрт, дараа нь нүүдлийн модон сүм, дуганд үйлддэг байснаа аажмаар суурьшмал томоохон сүм хийдүүд болжээ.

Монголын сүм, дуган зэрэг барилгын архитектурт гэрийн хэлбэр зохиомж, хийцийн зарчмуудыг хэрэглэх явдал түгээмэл байв. Ялангуяа шашин шүтлэгийн барилгын архитектурт гэрийн архитектурыг өөрчлөн хэрэглэхэд Өндөр Гэгээн Занабазар гэр хэлбэрт болон гэрийн зохион байгуулалтыг тусгасан тиг зургийг бүтээж хэрэгжүүлсэн нь их нөлөө үзүүлжээ. Суурин хүрээ хийд байгуулах болсон нь сүм, дуганыг барилгыг чулуу, тоосго, ваар ашиглан бүтээх нөхцөлийг бий болгожээ. Ийнхүү гэр маягт дугуй модон барилгыг гэр маягийн олон өнцөгт түүний дотор дөрвөн өнцөгт бөмбөгөр, асар маягт оройтой барилга болгон барих болжээ.

[24] [24] В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он

Монгол үндэсний хэлбэрийн сүм, дуганыг гурван төрөл болгон үзэж болох юм. Үүнд:

1. Шовгор буюу бөмбөгөр оройтой дугуй хэлбэртэй сүм
2. Бөмбөгөр оройтой дөрвөлжин сүм
3. Бөмбөгөр буюу шовгордуу оройтой олон тал бүхий дугуй сүм

Дугуй гэр хэлбэртэй модон сүм, дуган бол Монголын архитектурын үндсэн онцлогийг хадгалж байгаагаараа үнэ цэнэтэй билээ. Гэр дуганы гол хийц загвараар барьсан дөрвөлжин сүм, дуганууд Монгол архитектурын нэгэн ололт юм.

Монгол нутагт дунд зууны үеэс буддын шашин эрчимтэй нэвтэрч эхэлсэнээр олон тооны сүм хийд баригдсан. Бурханы шашныг албан ёсоор хүлээж авсны дараахан 1586 онд Ар Монголын түшээ ханы ураг болох Автай сайн хаан Эрдэнэ зуу хийдийн Гол зуу сүмийг бариулснаар Монголын архитектурын хөгжлийн энэхүү шинэ үеийг эхлүүлсэн байна. Тэр үеэс сүм дуган, хийдийн тоо жилээс жилд нэмэгдсээр 1937 онд 4000 гаруй сүм дуган, суваргын барилга бүхий 750 орчим том бага хийдийн цогцолбор баригдсан байв. Эдгээр сүмийн дийлэнх нь 20-р зууны эхэн үед устаж үгүй болсон. Хэдий тийм ч гайхалтай уран хийцтэй сүм, дуган үлдсэн цөөн боловч үлдэж чадсан.

Сүм хийд, суваргын тархац аялал жуулчлалын бүс нутгаар

№	Аймаг, хотын нэр	Сум, хотын нэр	Үл хөдлөх түүх, дурсгалын нэр
Төвийн бүс			
1	Архангай	Аймгийн төв	Заяын хүрээ
2	Хөвсгөл	Галт сум	Галтын суврага
3		Жаргалант сум	Гэлэнхүүгийн суврага
4		Дашинчилэн сум	Жаргалантын дуган
5	Дорноговь	Өргөн сум	Хамарын хийд
6		Хөвсгөл сум	Цувираагийн хийдийн туйр
7	Дундговь	Сайхан-Овоо сум	Онгийн хийд
8		Эрдэнэдалай сум	Угтаал сангийн далай хийдийн Цогчин дуган
9			Үнстийн хийд
10	Өвөрхангай	Хархорин сум	Шанхын хүрээ
11		Зүйл сум	Есөн зүйлийн суврага
12		Бат-Өлзийт сум	Төвхөн хийд
13		Нарийнтээл сум	Цэвэлваанчигдоржийн суврага
14		Хархорин сум	Эрдэнэ зуу хийд
15	Өмнөговь	Номгон сум	Сангийн далайн хийд
16		Ханбогд сум	Дэмчигийн хийдийн туйр
17			Улаан сахиусын хийдийн туйр
18			Цагаан толгойн хийдийн туйр
19	Сэлэнгэ	Баруунбүрэн сум	Амарбаясгалант хийд
20	Төв	Эрдэнэ сум	Гүнжийн сүм
21			Сарьдагийн хийдийн туйр
22		Дэлгэрхаан сум	Мишиг гүний хүрээ
23		Сэргэлэн сум	Мандширийн хийд
Баруун бүс			
24	Увс	Улаангом сум	Харлаг бэйсийн сүм
25	Баянхонгор	Эрдэнэцогт сумын төв	Хачин ламын сүм
Зүүн бүс			
26	Сүхбаатар	Эрдэнэцагаан сум	Егүзэр хутагтын хүрээ

27	Хэнтий	Өмнөдэлгэр сум	Бэрээвэн хийд
28		Өндөрхаан сум	Гүндгаравлин хийд, Сэцэн ханы Алтан жан өргөө
29	Улаанбаатар хот		Богд хааны ногоон ордон
30			Гандантэгчинлэн хийд
31			Гэсэр сүм
32			Дамбадаржаалин хийд
33			Дарь эхийн сүм
34			Мэгжиджанрайсэг буюу Аръяабало бурханы сүм
35			Гэр хэлбэрт модон дуган
36			Чин ван Ханддоржийн өргөө
37			Чойжин ламын сүм

Тархацын хүснэгтэн дэх тодруулсан сүм хийдүүд нь цаг хугацааны хувьд эртнийхд орохоос гадна өөрийн түүх, уран хийцээрээ гайхалтай дурсгалууд юм. Эдгээр дурсгалуудыг үзсэнээр монгол нутаг дахь сүм хийдийн бүх цаг үеийн төлөөллийг харж чадахаас гадна тэдгээр сүм хийдүүд хичнээн лам нар ном хурж байсан тухай, ямар аргаар баригдсан, бусдаасаа юугаараа онцлог зэрэг сонирхолтой олон баримтыг мэдэж авч болно.
Тухайн аялалын хэрэглэгч нь
Сүм хийдийг үзэж сонирхох жуулчид нь гар урчууд, сийлбэрч, архтекорч, хүн судлаач, археологичид, эрдэм шинжилгээ судалгааны ажилтнууд, түүхч, сонирхогчид байна.
Түүх соёлын үл хөдлөх дурсгалыг ашиглахын тулд бүсүүдийн төвийг байгуулж цогцолбор барих шаардлагатай. Цогцолбор нь бүсийн онцлогийг харуулсан давтагдашгүй байдлаарай ялгарна.

1.3 Байгаль экологийн орчин

Монгол орон нь Дэлхийн бөмбөрцөгийн зүүн хагаст Төв азийн хойд хэсэгт өргөрөгийн дагуу зүүн уртрагийн 87^{0} $47^{|}$ - аас зүүн уртрагийн 119^{0} $57^{|}$ хүртэл үргэлжлэх бөгөөд энэхүү 2 цэгийн хооронд 10^{0} $31^{|}$ зөрүү гарч байна. Төв ази нь ерөнхийдөө хэт их эх газарлаг хур тунадас багатай хуурай хээр, говь цөл зонхилсон харьцангуй өндөрлөг эх газар бөгөөд Монгол орны хувьд Төв азийн хуурай хээрээс Дорно Сибирийн их ой, тайгад аажим шилжих завсарын бүсэд оршдог байна. Энэ нь Сибирийн ландшафт, Төв азийн цөлийн ландшафт зэрэгцээ оршиж өөр хоорондоо харилцан нөлөөлж байдаг гэсэн үг юм. Дээрх байдал нь хотгор гүдгэрийг байдлаас ихээхэн шалгаалдаг байна. Өндөр уулсыг дагаж Сибирийн ландшафт урагш түрэх бол тал хотгор газрыг дагаж Төв азийн цөлийн ландшафт хойд зүгт нилээд гүн тархдаа уулсын энгэр хажуу, орой, тагт хүрэх нь ч байдаг. Манай орон нь1.654.016 $км^{2}$ талбай нутаг дэвсгэрийг эзлэж өргөрөгийн дагуу 10^{0} $31^{|}$ зөрүүтэй ба баруунаас зүүн хүртэл 2392 км урт бол хойноос урд хүртэл 1259 км өргөн. Манай орны баруун захын цэг нь баруун хойноос зүүн урагш чиглэн тохойрон тогтсон хоёрдох эгнээ уулс Монгол Алтайн нурууны зангилаа Алтай Таван богдын Хүйтэн оргил бөгөөд ЗУ 87^{0} $47^{|}$ ХӨ 48^{0} 53^{I} солбилцолд, Зүүн захын цэг нь зүүн урдаас баруун хойш чиглэн бараг уртрагын дагуу орших Их хянганы нурууны салбар уулсын Соёлз уулын Модот хамар бөгөөд ЗУ 119^{0} 50^{I} ХӨ 46^{0} 50^{I} солиболцолд, Хойд захын цэг нь Баруун хойноос зуун урагш өргөрөгийн дагуу чиглэн тогтосон Обручевийн нурууны салбар Соёны уулс дахь Монгол Шарын Даваа бөгөөд ЗУ 980 57I ХӨ 520 09I солбилцолд, Урд захын захын цэг нь Говь Алтайн нуруунаас цааш орших Тянь Шаны уулт тогтолцоонд хамрах цав толгододт говийн нутийн Орвог Гашууны Бор Толгой бөгөөд ЗУ 1050 05I ХӨ 410 20I солбилцолд тус тус оршиж байна.

Монгол улсын хилийн нийт урт нь 7670 гаруй км байдгаас ОХУ– тай 3000 гаруй км хиллэж хилийн шугам нь Сийлхэм, Соёны нуруу болон Зэд, Зэлтэр, Цөх голуудын ус хагалбар уулс зэрэг байгалийн тодорхой заагуудыг барьсан бол БНХАУ– тай 4760 км хиллэж хилийн шугам нь баруун талдаа Монгол Алтайн нуруу, Байтаг, Богд, Тахийн шар

нуруу зэрэг хэд хэдэн нуруудын хярыг дагах боловч өмнөд болон зүүн хагаст голдуу толгод ухаа гүвээт талаар дайран өнгөрдөг.

Монгол орны байгалийн байдал нь нутаг бүрт харилцан адилгүй эрс ялгаатай байдаг. Байгалийн энэхүү онцлог шинж бүрэлдэхэд хэд хэдэн хүчин зүйл нөлөөлсөн гэж үзэж болно. Эдгээр хүчин зүйлсээс хамгийн чухал нь газар нутгийн далайн түвшнээс дээш хэр зэрэг өндөрт өргөгдсөн байдал юм. Манай орны газар нутаг ерөнхийдөө зүүнээсээ баруун тийш өндөрсөх боловч уулс хоорондын гүн хотгорууд нь энэхүү зүй тогтолыг эвдэж байдаг. Уулсын тогтоцыг даган ой мод нилээд урагш түрж орж харин томоохон хөндий хонхорыг даган хуурай хээр, говь цөлийн хэв шинж хойшоо түрж ордог. Тодруулбал дэлхийн бөмбөрцөгийн хойд хагасын хамгийн хойш түрж орсон элсэн манхан Увс нуурын зүүн хойд эрэгт орших Бөөрөг дэлийн элс бөгөөд энэ нь ХӨ 51^0 хүрдэг байна. Манай орны газар нутаг нь бүхэлдээ далайн түвшнээс дээш өргөгдсөн байх ба хамгийн нам дор газар нь далайн түвшнээс дээш 552 м /Хөх нуурын хотгор/ бол хамгийн өндөр газар нь далайн түвшнээс дээд 4374 м /Хүйтэн оргил байгаа нь хоорондоо 3810 м зөрүү гарч байна. Үүнээс гадна нийт нутаг дэвсгэрийн 81.2 хувийг далайн түвшнээс дээш 1000 м өндөрт өргөгдсөн байхад дөнгөж 18.8 хувь нь далайн түвшнээс дээд 1000 м доош өндөрт өргөгдсөн байдаг байна. Манай орны нутаг дэвсгэрийн хамгийн өндөр болон нам цэгийн дундажийг бодвол 1580 м болдог. Ийм өндөрт байрлах нь уур амьсгалыг сэрүүн, хуурай, өндөр уулсаар хүрээлэгдсэн байх нь эх газрын эрс тэс болгох гол хүчин зүйл болж байдаг.

Амьтны аймаг

Хөхтөн, туурайтан

Ìîíãîë îðíû àìüòíû àéìàã ýëáýã áàÿí, òºðºë ç¿éë îëîíòîé. Ìàíàé îðîíä áàéãàëûí ÿíç á¿ðèéí á¿ñ, ëàíäøàôòûí, òóõàéëáàë, îé õýýð, çàðèìäàã öºë, öºë, ºíäºð óóëûí òóíäðûí áîëîí õàä àñãà, óñ îð÷ìûí øóãóé, ñýâñãýð ýëñíèé àìüòàä õºðøëºí îðøèíî. Ìîíãîë îðîíä 130 îð÷èì ç¿éë õºõòºí áèé. Õºõòºí àìüòàä áîë àí àãíóóðûí àÿëàë æóóë÷ëàë, ñïîðò àãíóóðûí ãîë îáúåêò þì. Òóóðàéòíààñ õàëèóí áóãà, áîð ãºðººñ çýðëýã ãàõàé, öàãààí çýýð íü àí àãíóóðûí îíöãîé à÷ õîëáîãäîëòîé þì. Õîâîðäñîí çàðèì òîî àìüòàí, òóõàéëáàë ãàíäóó íóòàãò òàõü, õàâòãàé, ìîíãîë áºõºí, õóëàí ìàçààëàé, óóëûí òàéãàä õàíäãàé, öàà áóãûã õàìãààëàõ, òîî òîëãîéã íü ñýðãýýí îëøðóóëàõ àðãà õýìæýý àâàõ ÿâääë ÷óõàë áàéíà.

Шувуу

Ìîíãîë îðîí 17 áààãò õàìààðàõ 400 ãàðóé ç¿éë øóâóóòàéí 300 ãàðóé íü ºíäºãëºí çóñäàà øóâóó àæýý. Áàéãàëûí ÿíç á¿ðèéí á¿ñèéí øóâóóä õàðèëöàí ºðãºí íýâòðýëöäýã ÿâääë Ìîíãîë îðíû øóâóóíû òàðõàëòûí íýã îíöëîã øèíæ þì. ªâºë öàñ áàãàòàé, íàðëàã ºäºð îëîí ó÷ðààñ çºâõºí íóòãèéí ñóóðèí øóâóóä òºäèéã¿é óìàðä òóíäðûí øóâóóä ÷ ºâºëæèõ àÿòàé íºõöºë á¿ðääýã áàéíà.

Хоёр нутагтан

Ìîíãîë îðîíä 30 îð÷èì ç¿éë õî¸ð íóòàãòàí, ìºëõºã÷èä áàéäàã. Õî¸ð íóòàãòíààñ ìîíãîë áàõ, ñèáèðèéí ìýëõèé õî¸ð õàìãèéí èõ òàðõàëòòàé. Õî¸ð íóòàãòàí ìºëõºã÷èä íü Ãîâüä õàìãèéí èõ òàðõàëòòàé. Õàìãèéí ò¿ãýýìýë íü õîíèì ã¿ðâýë, ìîãîé ã¿ðâýë, áàìáàé õîíøîîðò ìîãîé, ðàøààíû ìîãîé þì. ªìí ç¿ãèéí íóòãààð àëòàéí çàìááãà, ã¿ðâýë, íîõîé ã¿ðâýë, ãîâèéí ã¿ðâýë íòóãëàäàà.

Загас

Ìîíãîë îðíû ãîë íóóðóóäàä 12 îâîãò õàìààðàõ 60 ãàðóé ç¿éë çàãàñ, çàãàñ õýëáýðòýí àìüäàðäàã. Ò¿¿íèé äîòîð ìîíãîë õàäðàí, àëòàéí ñóãàñ, çýðýã óíàãàí ãàðàëòàé çàãàñ, ìºí õèëýì, òóë, çýâýã, öàãààí çàãàñ çýðýã õîâîð çàãàñíû íººö ýëáýãòýé þì.

Шавьж

Шààâüæèéí àéìàã ç¿éëèéí á¿ðýëä¿¿íýýð áàÿëàã, ºðãºðºã á¿ñèéí ÿëãàà èõòýé þì. Ýõ ãàçðûí ãàíäóó óóð àìüñãàëûí íºëººãººð õóóðàéñàã áîëîí íóóãäàìõàé õýëáýðèéí øààâüæ, ÿëàíãóÿà àâãàëäàéí øàòàíääà äàëä ãàçàð àìüäðàëòàé øààâüæ ýëáýãøèõýä õ¿ðãýæýý. Øóìóóë, äýëýí÷, õºõò¿ð¿¿ çýðýã öóñ ñîðîã÷èä, öàðöàà, õ¿ð õîðõîé çýðýã øààâüæ íü ìàë àæ àõóéä õîõèðîë ó÷ðóóëàõààð ¿ë áàðàì õ¿íèé àìüäðàëûí ¿éë àæèëëàãààíä ÷ çîõèõ íºëºº ¿ç¿¿ëäýã.

Үлэг гүрвэлийн олдвор

Öýðäèéí ò¿ð¿¿ ¿åèéí îé øèëì¿¿ñò, õåéðîëåïèä, íàðñíû òºðëèéí ìîäîîñ á¿ðäýæ áàéñàí áîë òýð ¿åèéí ýõñýýð àðàóêàðè, ãèíêãî, ÷èêàíîâñêèéí òºðëèéí óðãàìàë òàðõæýý. Õóóðàé ãàçðûí õàìãèéí íèéòëýã àìüòàí íü ¿ëýã ã¿ðâýë áàéñàí þì.

Òýäãýýðèéí äîòðîîñ ÿëàíãóÿà ºâñºí òýæýýëò, õîí¸ð õºëò, áàãààâòàðõàí áèåòýé ¿ëýã ã¿ðâýë ïñèòàêîçàâð îëîí îëäâîðîîñ ãàäíà ºâñºí òýæýýëò èãóàíîäîíò, àíêèëîçàâð, çàóðîïîä, ìºí òîì æèæèã àðààòàí ¿ëýã ã¿ðâýë îëäâîð þì. Ò¿¿í÷ëýí òîì áèåò íèñäýã ã¿ðâýëèéí ¿ëäýãäýë, øóâóóíû ºäíèé õýâ, õºõòºí, ò¿¿íèé äîòîð ýðòíèé øààâüæ òýæýýëòýí, áàñ áÿöõàí ã¿ðâýë, òºðºë á¿ðèéí øààâüæèéí ¿ëäýãäýë îëñîí áàéíà. Àìüòäûí äóíä ¿ëýã ã¿ðâýë çîíõèëñîð áàéñíûã äóðäààë: ªâñºí òýæýýëò æèæèã ïðîòîöåðàòîïñ, òºðºë á¿ðèéí ãààäðîçàâð, õóÿãò äèíîçàâð, àâàðãà áèåò òàðáîçàâð áîëîí áóñàä òîì æèæèã àðààòàí ã¿ðâýë, õóóðàé ãàçðûí òîìîõîí àìüòàí áîëîõ çàóðîïîä çýðýã þì. Ýäãýýð ¿ëýã ã¿ðâýëèéí íýëýýä íü Ìîíãîë îðíîîñ îëäñîí áèëýý. Ýíä áàñ ÿñò ÿñò ìýëõèé, ìàòàð, çàãàñ, áÿöõàí ã¿ðâýë, á¿ä¿¿ëýã õºõòºí àìüòàí îðøèæ áàéâ. Öýðäèéí ñ¿¿ë÷ýýð ¿ëýã ã¿ðâýë á¿ðìºñºí ñºíºæýý.

Байгаль орчны бэрхшээл

Ñ¿¿ëèéí 16 æèëä öºëæèëò õ¿÷òýé èëýðñýí íóòãèéí òàëáàé 11 äàõèí, ìàø õ¿÷òýé èëýðñýí íóòãèéí òàëáàé 7 äàõèí íýìýãäýæ, öºëæèëò èëýðñýí òàëáàéí õýìæýý íèéò íóòãèéí 78.2õóâüä õ¿ðñýí òóõàé øèíæëýõ óõààíû áàéãóóëëàãóóä ìýäýýëæ áàéíà[25]. Öºëæèëòèéí ýñðýã òóóøòàé àðãà õýìæýý àâàõã¿é

[25] Biological resources of Mongolia /National Report/ -Ulaanbaatar. 1998, pp. 17, Mandakh N. Dash D. Khaulenbek A.Present Status of Desertifi cation in Mongolia- Geoecological Issues in Mongolia, Edited by J. Tsogtbaatar, UB., 2007, pp. 63-73.

áîë 2050 îí ãýõýä Òóóë ãîëä òóëæ èðíý ãýäãèéã Ìîíãîë óëñûí 21 çóóíû òîãòâîðòîé õºãæëèéí õºòºëáºð áîëãîîìæëóóëñàí áàéäàã áîëîâ÷ öºëæèëòèéã ñààðóóëàõ àæëûã èõýýõýí öàëãàðäóóëæ áàéíà.[26]

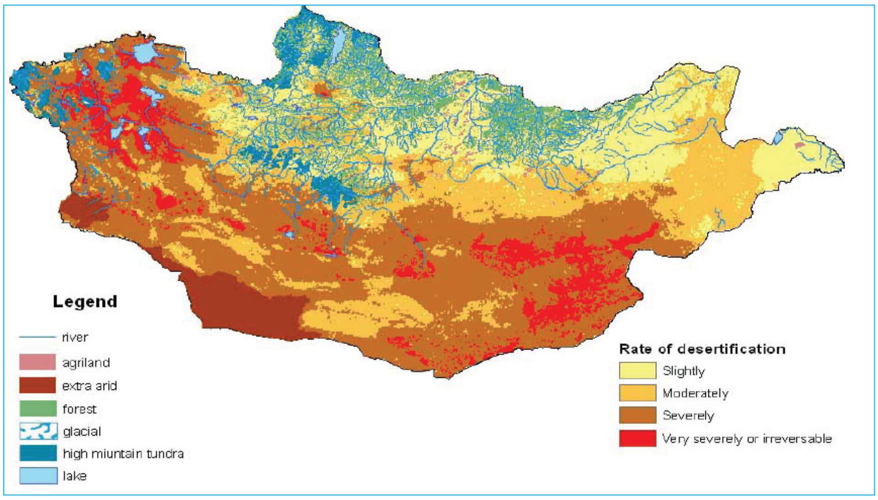

Ýêîëîãèéí ýìçýã òîãòîöòîé Ìîíãîë îðíû õóâüä äàÿí äýëõèéí óóð àìüñãàëûí ººð÷ëºëò õàìãèéí òîì ñîðèëò áîëæ áàéíà. Ìîíãîë îðîíä äýëõèéí äóëààðëûí ¿éë ÿâö õàðüöàíã¿é ýð÷òýé ÿâàãääàæ áàéíà. Æèëèéí äóíäàæ àãààðûí õýì ñ¿¿ëèéí ãóðâàí æèëä îëîí æèëèéí äóíäàæààñ 0,8-1,80 Ñ–ýýð äóëààí áàéíà. Ñ¿¿ëèéí 3 æèëä îçîí çàäëàã÷ áîäèñûí èìïîðòûã 9,6 äàõèí áóóðóóëæ 2.2 òí-ä õ¿ðãýëýý. Æèëä îðîõ õóð òóíäàñíû õýìжýý îëîí æèëèéí äóíäæààñ áàãàñ÷ áàéíà.

Óóð àìüñãàëûí ººð÷ëºëòººñ óëáààòàé áàéãàëèéí ãàìøèãò ¿çýãäëèéí äàâòàìæ, õýìжýý íýìýãäñýí áàéíà. 1996-1999 îíä ãàäàðãûí óñíû 17,2 - 30,2 õóâü øèðãýæ, ãàí ãà÷èãò íýðâýãäýæ áàéñàí ñóðãàìæèéã õàðãàëçàí, õàðüöàíãóé èõ õóð òóíäàñòàé, àõèó óñòàé æèë¿¿äýä ãîë ìºðíèé óðñöàä òîõèðóóëãà õèéõ, óñíû õóðèìòëàë áèé áîëãîí àøèãëàõ øààðäëàãàòàé áàéíà.

Óñíû íººö, ºñºí íýìýãäýõ ¿éëäâýðëýë áîëîí õ¿í àìûí õýðýãöýýã õàíãàõ àñóóäàë Ìîíãîë÷óóäûí õóâüä òîìîîõîí ñîðèëòûã áèé áîëãîæ áàéíà. Çºâõºí 2011 îíä ÿâóóëñàí óñíû òîîëëîãûí ä¿íãýýñ ¿çýõýä øèðãýñýí ãîë ãîðõè 551, íóóð, òîéðîì 483, áóëàã, øàíä 1587 áàéãààãèéí èõýíõ íü îéò õýýð, õýýðèéí á¿ñýä á¿ðòãýãäæýý. Ýíý íü õóóðàéøèëòûí õ¿ðýý óëàì á¿ð õîéø òýëæ, öºëæèëòºä ºðòºõ ìàãàäëàëòàé á¿ñ íóòãèéí òàëáàéã óëàì íýìýãä¿¿ëæ áàéãààã õàðóóëæ áàéíà.[27]

Аялал жуулчлалын онцгой сонирхолын дэд бүсийн байгалийн нөөцүүд

№	Бүсийн төв	Байгалийн нөөцийн байршил	Аялалын зорилго ашиглах хугацаа	Нөөцийн даац
1	Улаанбаатар орчмын бүс	Горхи тэрэлжийн байгалийн цогцолборт газар, хагийн хар нуур	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах	Жилд 1000-3000 жуулчин

[26] Mongolian action programme for the 21st century, Ulaanbaatar, 1999, p.269.
[27] http://www.undp.mn/publications/rio_report_mongolia.pdf

			-Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	
		Богдхаан уул Хязгаарлалтын бүсд	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд2000-10000
		Туул гол	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 5000-10000
		Ар Өвөр Жанчивлангийн бүс	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих	Жилд 2000-4000
Баруун бүс				
	Шаргын говийн бүс	Шаргын говь Хасагт хайрхан уул Даривийн нуруу Төгрөг, Шаргын баянбүрдүүд Хар азаргын нуруу Тонхил, ихэс, цэцэг нуур Хан тайширын нуруу Бигэр нуур	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 10000-900000
	Их нууруудын орчмийн бүс	Увс нуур Хяргас нуур Бөөрөг дэлийн элс Хар ус нуур Хар нуур Дөргөн нуур Үүрэг нуур Тэсийн гол Завхан гол Эрээн нуур Бөөрөг дэлийн элс Хан хөхийн нуруу Хархираа Түргэний уулс Хүйсийн говь	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 20000-700000
	Баян-Өлгий Ховд орчмийн бүс	Таван богд уул Хурган хотон нуур Сийлхэмийн нуруу Потанин, Александрын мөсөн гол Цамбагарав Хүйтэн уул Толбо, Дөрөө нуур Булган гол Бурхан буудай Хойд цэнхэрийн агуй	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	

	Алтайн өвөр говь орчмийн бүс	Тахийн шар нуруу, тал Говийн их дархан газар Алаг хайрхан уул Ээж хайрхан уул Захуй зармангийн баян бүрд Аж богдын нуруу Гичгэний нуруу Эдрэнгийн нуруу Шар хулсны баянбүрд	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 10000-50000
	Баянлиг орчмийн бүс	-Цагаан агуй -Бөөн цагаан нуур -Их богдын нуруу -орог нуур -Нэмэгтийн хоолой -Дарагтийн уул	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 2000-5000
	Шаргалжуут, Галуутын хавцлын бүс	- Шаргалжуутын рашаан -Галуутын хавцал -Өлзийт байдрагийн гол - Говийн баянбүрд	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 4000-10000
	Улиастай Отгонтэнгэрийн орчмийн бүс	-Отгонтэнгэр уул -Тэлмэн нуур -Завхан гол -Ойгон нуур -Хүнгүйн гол -Сангийн далай нуур - Бор хярийн элс -Хомын тал -Холбоо нуур -Тэсийн гол -Бүст нуур	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 20000-500000
Төвийн бүс				
	Орхоны хөндий, Есөнзүйлийн	-Орхон гол -Хангайн нуруу -Улаанцутгалан -Хужиртын рашаан -Найман нуур -Ширээт цагаан нуур -Өвөр хөшөөтийн булаг -Төвхан уул -Үүртийн тохойн рашаан	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 100000-1000000
	Суварга хайрхан, Хангай орчмийн бүс	-Суварга хайрхан -Хангайн бүлэг рашаан -Хангай нурууны тусгай хамгаалалттай газар -Булган уул -Тайхар чулуу -Өгий нуур	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 100000-1000000
	Өмнөд говийн орчмийн /Говь гурван сайхан,	-Говь гурван сайхан -Ёлын ам - Баянзаг - Хэрмэн цав -Бугийн цав	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах	Жилд 100000-1000000

	Дундговь/	- Хонгорын элс -Говийн бага дархан газар -Заг сүүжийн говь -Дүнгэнээгийн хавцал -Гурван тэсийн хоолой -Сэврээ	-Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	
	Чулуут, Хорго, Тэрхийн цагааны бүс	-Чулуутын гол, хавцал -Хорго уул -Тэрхийн цагаан нуур -Тамирын гол -Тайхар чулуу -Булган уул -Хануй хүнну гол	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 50000-700000
	Хөвсгөл нуур орчмийн бүс	-Хөвсгөл нуур -Улаан тайгын нуруу -Эг Үүрийн гол - Хорьдол сарьдагийн нуруу -Шишхэтийн хотгор -Даян дээрх - Тарвагатайн нуруу -Булнайн нуруу -Сангийн далай нуур -Дэлгэрмөрөн -Сэлэнгэ мөрөн -Уйлган, Үүр гол -Галт, Жаргалантын рашаан -Их саяны нуруу -Тэсийн гол	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 100000-1000000
	Булган, Уран уул орчмийн бүс	-Сэлэнгэ мөрөн - Уран уул -Эгийн гол -Орхон гол -Тээгийн гол -Авзага хайрхан -Тарнын гол	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 2000-80000
	Орхон Сэлэнгэ, Амарбаясгалант	-Сэлэнгэ -Бүрэн, Бүтээлийн нуруу -Орхон гол -Шарын гол -Зэлтэр -Ерөө гол -Естий гол, рашаан -Туул гол -Ээж мод	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 20000-600000
	Сэргэлэн Алтанбулаг, хустай бүс	-Хустайн нуруу -Ээж хад -Туул гол	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 2000-8000000
			-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд	Жилд 2000-

	Их газрын чулуу Бага газрын чулуу орчмийн бүс	-Их газрын чулуу -Бага газрын чулуу -Нагалхан уул	ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих	10000
	Хамрийн хийд орчмийн бүс	-Хамрын хийд -Эргэлийн зоо -Говийн бага дархан газар -Их нарын уул -Сүйхэнт -Өөшийн говь -Бүрдэнэ	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 10000-700000
Зүүн бүс				
	Онон Балж Дадал, Биндэр, Хан Хэнтийн бүс	-Онон Балж гол -Хан Хэнтийн нуруу -Хэрлэн гол - Хурх -Цэнхэрийн гол - Дэлүүн болдог -Дуурлиг нарс - Гурван нуур - Хөх нуур -Хулдгар хун -Бурхан Халдун -	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 10000-1000000
	Дэлгэрхааны бүс	-Аурагын гол, рашаан -Хэрлэн тоон -Хэрлэн гол -Аварга тосон нуур	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 10000-600000
	Дарьганга Алтан овоо орчмийн бүс	-Шилийн богд -Алтан овоо -Ганга нуур -200 гаруй унтарсан галт уул -Лханчинвандад уул -Онгон элс -Үйзэн нуур -Талын агуй	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 4000-100000
	Нөмрөг Халх гол Буйр орчмийн бүс	-Буйр нуур -Халх гол -Нөмрөг гол -Мэнэнгийн тал	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	Жилд 3000-300000
	Улз гол, Хөх, Яхь нуур орчмийн бүс	-Хөх нуур -Жирмийн цагаан нуур - Яхь нуур -Улз гол -Дорнод монголын тал - Хэрлэн гол	-Экологийн мэдлэг олох зорилгоор унаган болон зохиомол байгальд ажиглалт хийх, судлах -Гоо сайхны болон сэтгэл ханамж авах зорилгоор байгальд амрах -Байгалийн хүчин зүйлийг хэрэглэн	Жилд 2000-100000

			эрүүлжих -Адал явдал хайх болон спортын зорилгоор	

Олон Улсын орчин[28]

Дэлхийн аялал жуулчлалын байгууллагын 19 дахь удаагийн ерөнхий ассамблийн хурал /Өмнөд Солонгос улс, Геонгжү 2011 оны 10-р сарын 8-14-ны хооронд/-аас ирэх 20 жилд олон

[28] Map of the world tourism network, with link color corresponding to the intensity of the connection. Top countries receiving tourists: US, Canada, China, Russian Federation. Top countries sending tourists: US, UK, Germany, France. Top countries receiving and sending: US, Canada, Australia, China, Russian Federation. Countries receiving and sending the fewest tourists were the South Pacific islands. Credit: Miguéns and Mendes. IRead more at: http://phys.org/news132396753.html#jCp

улсын аялал жуулчлал тогтмол өснө гэж мэдэгдсэн бөгөөд тус байгууллагаас гаргасан урт хугацааны урьдчилсан мэдээгээр 2030 он гэхэд олон улсын жуулчдын тоо 1.8 тэрбумд хүрэх юм байна. 2010-2030 оны хооронд олон улсын аялал жуулчлалын өсөлт өнгөрсөн 10 жилтэй харьцуулахад бага зэрэг удаашрах боловч олон улсын жуулчдын тоо тогтмол өсөх бөгөөд дэлхийн хэмжээгээр жилд дунджаар 3.3 хувиар өснө гэжээ. Үүний үр дүнд олон улсын аялал жуулчлалын зах зээлд жил бүр 43 сая жуулчин шинээр нэмэгдэнэ. 2010 онд дэлхий дахинаа 940 сая жуулчин аялсан бол 2012 онд энэ тоо нэмэгдэж 1 тэрбумд хүрэх төлөвтэй байна. Ирэх 20 жилд нэг өдөрт дундажаар 5 сая орчим хүн амралт, зугаалга, бизнес, гэр бүл, найз нөхдийндөө зочлох зорилгоор олон улсын аялал хийх юм байна. Өнгөрөгч хугацаанд Ази, Латин Америк, Төв болон Зүүн Европ, Газар дундын тэнгис, дундад ба зүүн Африкийн бүс нутгуудад аялах аялагчдын тоо жилд 30 саяар, Хойд Америк, Ойрхи Дорнод болон Ази, Номхон далайн бүсийн аялал жуулчлалын зорин очих газруудын аялагчдын тоо 14 саяар тус тус өссөн байна. 2015 оноос олон улсын аялагчдын тоо 2030 он гэхэд даруй 58 хувиар өснө гэж судлаачид таамаглаж байна. Жуулчдын өсөлтийг Бүс нутгаар нь авч үзвэл: Ази, Номхон далайн бүс нутгийн өсөлт 2010 онд 22 хувь байсан бол 2030 онд 30 хувийн аялал жуулчлал өсөх төлөвтэй байна. Мөн 2030 он гэхэд Зүүн Хойд Ази дэлхийн хамгийн олон хүн аяладаг дэд бүс нутаг болно гэжээ. Үүнийг дагаад манай оронд ирэх жуулчдын тоо өсч болох юм. ДАЖБ-аас гаргасан “Аялал жуулчлал 2020 онд” судалгааны тайлангаас үзэхэд дэлхий дээр аялал жуулчлалын дараах 5 төрөл давамгайлан хөгжих төлөвтэй байна. Үүнд:

Адал явдалт жуулчлал-Adventure tourism,
Эко жуулчлал-Ecotourism,
Тусгай сонирхлын жуулчлал-Special interest tourism,
Тойрон аялал-Round trip,
Соёл-танин мэдэхүйн жуулчлал-Culture tourism

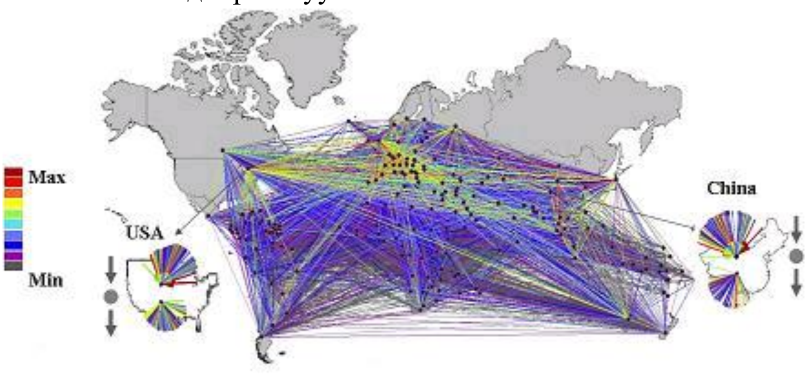

ХОЁР. НЭГ. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН БҮСҮҮДЭД ТУСГАЙ СОНИРХЛЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫГ ХӨГЖҮҮЛЭХ МИКРО ОРЧНЫ ШИНЖИЛГЭЭ

2.1 Хэрэглэгчийн орчны шинжилгээ

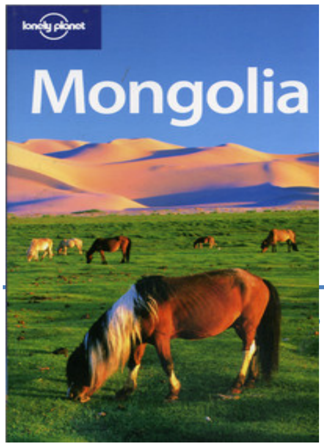

2020 онд жуулчдын тоо 1995 онтой харьцуулахад 3 дахин нэмэгдэж 1,6 тэрбумд хүрэх бөгөөд Ази, Номхон далайн бүс нутагт аялах жуулчдын тоо дэлхийн бусад бүсүүдээс илүү хурдацтай нэмэгдэнэ гэж судлаачид үзжээ. Энэ нь тус бүс нутагт эдийн засгийн өсөлт нэмэгдэж, худалдаа арилжаа ихээхэн либералчлагдаж буйтай холбоотой. Дэлхийн аялал жуулчлалын хамгийн том мэдээллийн хэрэгслүүдийн нэг болох “Lonely planet”

сэтгүүлээс сүүлийн жилүүдэд 170 орны 33,127 аялагчдыг хамруулсан судалгаанаас үзвэл: жуулчид нэг удаагийн аялалаар 2 ба түүнээс дээш орноор аялж танилцах сонирхолтой байгаа нь урд хөрштэй хамтран аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх нь түншлэлийн үнэ цэнийг тодотгож буй хэрэг юм. Өндөр хөгжсөн орны жуулчдын хувьд өөр соёлыг сонирхох сонирхол хамгийн их байгаа нь тодорхой харагдаж байна.

Дэлхийн аялал жуучлалын байгууллагын (UNWTO) мэдээгээр өнгөрсөн онд аялал жуулчлалын салбараас дэлхийн эдийн засагт 1,2 их наяд ам.доллар оруулжээ. Үүнээс 196 тэрбум нь зорчигч тээврийн үйлчилгээнээс олсон орлого гэнэ. Олон улсын аялал жуулчлал, зорчигч тээврийн салбар нь дэлхийн экспортын үйлчилгээний 30 хувийг эзэлж байна. Экспортын ангиллын хувьд жуулчлал нь түлш, химийн болон хүнсний бүтээгдэхүүний дараа дөрөвдүгээрт бичигдэж байгаа юм. Өнгөрсөн оны хувьд аялал жуулчлалын дэлхийн эдийн засагт оруулсан хамгийн их хувийг Европын орнууд (45%) оруулж, тэдний араас Ази, Номхон далайн бүс (28%) ба Америкийн бүс (19%) нэхэн явж байна. Европт жуулчид 463 тэрбум ам.доллар, Ази, Номхон далайн бүсийн орнуудад 289 тэрбум ам.доллар зарцуулжээ. Америкийн орнууд 199 тэрбум ам.долларыг жуулчдаас олсон байна.

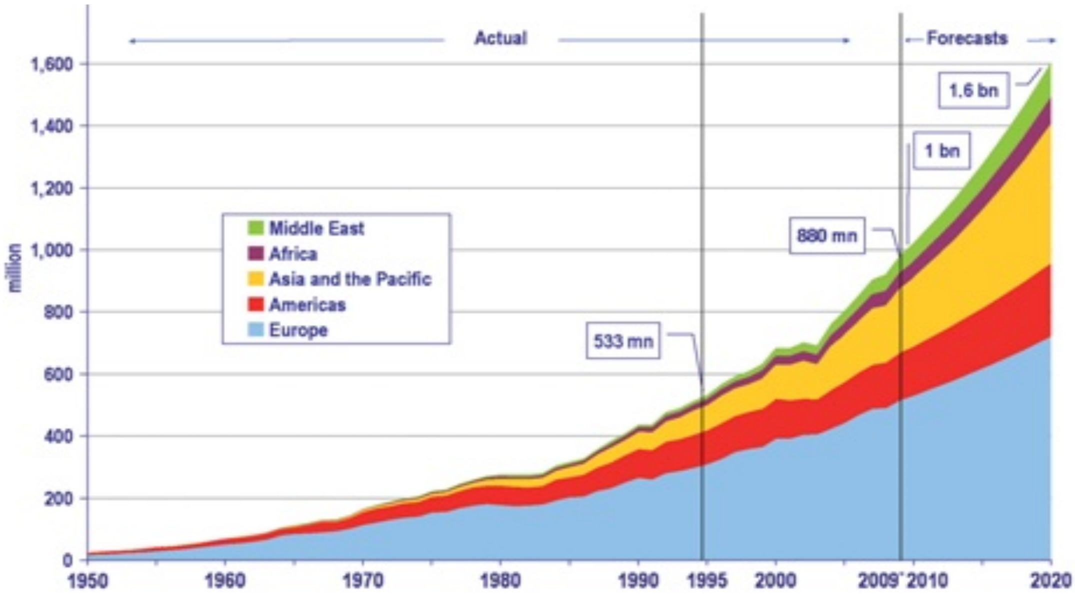

Эх үүсэр: ДАЖБ

Монгол улс, монгол хүн, монголын түүх соёл, байгалийн үзэсгэлэн, нүүдлийн соёл иргэншилийг үзэн сонирхохоор Монгол улсыг зорин ирэгчидын тоо сүүлийн жилүүдэд тасралтгүй өссөөр ирлээ. 2005 онд Монгол оронд нийт 338 725 жуулчин ирж байсан бол энэ тоо 2011 онд 457 514 болж өсчээ[29].

[29] АЖҮТ. Аялал жуулчлалын статистикийн эмхэтгэл, 2011

Аялалын зорилгын хувьд Монгол оронд чөлөөт цагаа өнгөрөөх, амрах, алжаалаа тайлах зорилгоор ирсэн жуулчид (69,6%), бизнес ажил хэргийн зорилгоор ирсэн жуулчид (15,1%) байна. Судалгаанд хамрагдсан жуулчдаас Европын Холбооны бусад улсуудаас ирсэн жуулчид (14,4%), АНУ-н жуулчид (13,7%), Солонгосын жуулчид (10,6%), Японы жуулчид (9,2%) ийг эзэлсэн нь хамгийн том зах зээлийн бүлэг байлаа. [30]

<u>Зэрэг үзүүлэлтүүд:</u>

- ☺ Монгол оронд чөлөөт цагаа өнгөрөөх, амрах алжаалаа тайлах зорилгоор ирсэн жуулчдын (60,7%) "байгалийн гоо үзэсгэлэнг сонирхох", (42,8%) нь "нүүдлийн соёл аж ахуйг" сонирхох зорилготой иржээ.
- ☺ Чөлөөт цагаа өнгөрөөх, амрах зорилготой жуулчдаас Францын жуулчдын (82,7%) нь "байгалийн гоо үзэсгэлэнг сонирхох" Европын Холбооны бусад улсаас ирсэн жуулчдын (51,5%) нь"нүүдлийн соёл аж ахуйг" сонирхох гэж ирсэн нь хамгийн өндөр хариулт байв.
- ☺ Монгол оронд чөлөөт цагаараа ирэгсэдийн (13,5%) нь бизнес аялагчдын (51,8%) нь Монголд дахин ирсэн аялагчид байсан нь 2002 ба 2005 оны судалгааны үр дүнтэй адил гарчээ.
- ☺ Чөлөөт цагаараа аялагчдын Монгол оронд аялах аялалын дундаж хугацаа нь 14,4 хоног байсан бөгөөд 2005 онд дундаж хугацаа нь 14,8 хоног байжээ. Италичууд Монгол оронд хамгийн их буюу 21,1 хоног аяласан бол Японочууд хамгийн бага буюу 6, 4 хоног аялажээ.
- ☺ Бүх аялагчид Улаанбаатар (92,2%), хамгийн дуртай зорих газрууд нь Тэрэлж (35,5%), Говьд (32,6%), Хархорин (29,2%) байлаа. Италичууд хамгийн олон хоног буюу 21,1 хоног 2,8 газраар аялажээ.
- ☺ Улаанбаатар хоттой хамгийн ойрхон ялангуяа Азийн жуулчдын очих дуртай газар нь Тэрэлж бөгөөд Солонгосын жуулчдын (75,3%), Гонг Конгийн жуулчдын (52,2%) нь очиж дундажаар 1,8 хоножээ6Говийн аймгуудад Европын Холбооны бусад орнуудаас ирсэн жуулчид (54,2%), АНУ-н жуулчид (51,4%), Герман (43,9%) аялаж дунджаар 4,2 хоножээ.
- ☺ Хөвсгөлд нууранд Австрали (35,1%), АНУ (33,7%), Итали (32,1%) аялаж дунжаар 4,1 хоножээ.
- ☺ Монголын аялал жуулчлалын гол бүс нутгийн нэг Хархоринд Франц (63,6%), Герман (60,9%) Итали (64,3%) зорин очиж дунджаар 1,9 хоножээ.

[30] АЖҮТ. 2012 онд жуулчдаас авсан судалгаа

- ☺ Бүх аялагчдын (40,6%) нь өөрийн Монголд хийсэн аялал нь өөрийнх нь хүсэж хүлээсэн хэмжээнд нь маш сайн хүрсэн, (46,2%) нь хүсэн хүлээсэн хэмжээнд нь хүрсэн гэж үзжээ.
- ☺ Аялагчдын ихэнх нь Монголд хийсэн аялалаа "*онц*" гэж (43,1%), "сайн" гэж (55,4%) нь гэж дүгнэжээ.
- ☺ Монголд хийсэн аялалын нөхцөл, үзмэр, үйлчилгээний талаар өгсөн үнэлгээндээ "нүүдлийн соёл, аж ахуй" (43,7%), "нутгийн иргэдийн найрсаг байдал" (40,2%) "тур операторын үйлчилгээ" (31,4%), " хөтөчийн үйлчилгээ" (30,8%)нд хамгийн сэтгэл ханамжтай байсан.
- ☺ Франц, АНУ, Италичууд хамгийн эерэг үнэлгээг өгсөн байна
- ☺ Бүх аялагчдын (61,6%) Монгол оронд дахин зочлох магадлал өндөр тийм гэж хариулсан байна.
- ☺ Бүх аялагчдын (81,6%) Монгол оронд ирж аялахыг бусдад зөвлөнө гэж хариулсан нь 2005 оны судалгааны үр дүнгээс 5%иар илүү байгаа бөгөөд тэднийг Франц (89%), италчиуд (81%)иар тэргүүлжээ.
- ☺ Багц аялалын дундаж үнэ 2548 ам доллар, аялалын дундаж хоног нь 13,4 хоног, хоногийн дундаж зардал нь 190 ам доллар байв. Энд олон улсын нислэгийг оруулаагүй зөвхөн Монгол зарцуулж буй зардал юм. АНУ-н жуулчдын өдрийн дундаж зардал нь 302 ам доллар буюу хамгийн их байсан бол харин Германы жуулчид хамгийн бага буюу 133,4 ам долларыг өдөрт зарцуулжээ.
- ☺ Бие даан аялалаа өөрөө зохион байгуулсан аялагчдын дундаж зардал нь 2018 ам доллар, аялалын дундаж хоног нь 16,7 хоног өдрийн дундаж зардал 120 ам доллар байв.
- ☺ Бие даан аялалаа өөрөө зохион байгуулсан гэж хариулсан жуулчдаас үүргэвчтэй аялагчид буюу *backpackers* , хямд зардалаар аялагчид буюу *budget travelers* гэж өөрийгөө тодорхойлсон аялагчдын зардалыг тусад нь бодсон бөгөөд үүргэвчтэй аялагчид 1811 ам долларыг зарцуулж, 20,8 хоног аялаж өдрийн дундаж зардал нь 77,4 ам доллар байжээ. Хямд зардалаар аялагчид 1917 ам доллар зарцуулж 19,2 хоног аялажээ.
- ☺ Бие даан аялалаа зохион байгуулсан германиуд 74,5 ам доллар, франц 94,7 ам доллар, Солонгос 120,5 ам доллар, Япон 165 ам долларыг өдөрт дунджаар зарцуулжээ.
- ☺ Бие даан аялалаа зохион байгуулсан аялагчид зочид буудал буюу орон байранд 294 ам доллар буюу нийт зардалын (27%), дотоодын нислэгт 236 ам доллар буюу 22%, орон нутгийн тээвэрт 158 ам доллар буюу (15%) зарцуулжээ.
- ☺ Үүргэвчтэй аялагчид орон нутгийн тээвэрт 168 ам доллар буюу нийт аялалын зардалын (22%), жуулчны орон байранд 155 ам доллар буюу (20%), орон нутгийн нислэгт 137 ам доллар буюу (18%) тус тус зарцуулжээ.
- ☺ Монгол орны талаарх хамгийн их сэтгэлийг нь хөдөлгөсөн зүйлс нь "*үзэсгэлэнтэй сайхан байгаль, өргөн уудам тал нутаг, хөдөө нутаг, өндөр уулс, тунгалаг сайхан нуур, хэн ч байхгүй эзгүй тал хээр*" гэж 812 аялагч хариулсан байна.
- ☺ "*Нүүдэлчин Монголын соёл, малчин ахуй, монгол гэр, малчин айлд зочлох, малчин айлд хонох гэсэн Монгол ахуй амьдрал, зан заншил, Монгол хоол*" хамгийн сайхан сэтгэгдэл үлдээсэн хэмээн 631 аялагч хариулжээ.
- ☺ "*Монголчуудын найрсаг зочломтгой зан, нөхөрсөг итгэмтгий байдал, амархан найз болдог чадвар*" нь сэтгэлд нь хүрсэн гэж 502 аялагч хариулсан байна.

Сөрөг үзүүлэлтүүд

- ☹ Жуулчид Монголд хийсэн аялалын нөхцөл, үзмэр, үйлчилгээний талаар өгсөн үнэлгээндээ “орон нутгийн тээвэр” (15,3%), “дотоодын нислэгийн үйлчилгээ” (5,3%), “аялалын аюулгүй байдал” (4,1%) хамгийн таагүй үнэлгээг өгчээ.
- ☹ Монголд аялсандаа Хятад, Гонг Конг, Солонгосын жуулчид хамгийн нааштай бус үнэлгээг өгсөн байна
- ☹ АНУ-н жуулчдын өдрийн дундаж зардал нь 302 ам доллар буюу хамгийн их байсан бол харин Германы жуулчид хамгийн бага буюу 133,4 ам долларыг өдөрт зарцуулжээ.
- ☹ Бие даан аялалаа өөрөө зохион байгуулсан гэж хариулсан жуулчдаас үүргэвчтэй аялагчид буюу *backpackers* , хямд зардалаар аялагчид буюу *budget travelers* гэж өөрийгөө тодорхойлсон аялагчдын зардалыг тусад нь бодсон бөгөөд үүргэвчтэй аялагчид 1811 ам долларыг зарцуулж, 20,8 хоног аялаж өдрийн дундаж зардал нь 77,4 ам доллар байжээ. Хямд зардалаар аялагчид 1917 ам доллар зарцуулж 19,2 хоног аялажээ.
- ☹ Асуулганд оролцсон нийт 596 хүн *“Улаанбаатар хотын замын түгжээ”* хамгийн таагүй зүйл байсан ба зарим нь хот дотор нэг газраас нөгөө газарруу очих гэж 3-4 цаг түгжирсэн нь хамгийн таагүй сэтгэгдэл төрүүлсэн гэжээ.
- ☹ 262 аялагч аялалын явцад хамгийн хэцүү байсан асуудал бол ариун цэврийн өрөө байсан гэжээ. Улаанбаатар хотод нийтийн бие засах газар байхгүй байсан нь маш бохир заваан, ариун цэврийн цаасгүй, бие засах газаргүй учир юм уухгүй явахыг хичээсэн гэж хариулжээ.
- ☹ Улаанбаатар хотыг зохион байгуулалтгүй, бохир заваан, бороотой үед ус зайлуулагч байхгүй, үйлчилгээний салбарын хөгжилгүй, гудамж нь өөрийн гэсэн хүний сэтгэлийг татах зүйлгүй, хог хаягдал ихтэй, гуйлгачин хүүхдүүдтэй мөн зурагаа зарах гэсэн худалдаачид нь ядаргаатай, гудамжны нэр хаяг байхгүй гудамжаар нь алхахад аюултай санагдсан гэж 159 аялагч хариулжээ
- ☹ Нийт 105 хүн таксины жолооч нарыг залилаж худлаа хэлэн мөнгө авдаг жишээбэл нисэх буудалаас зочид буудал ороход 45000 төгрөг авсан, км хэмжигч байхгүй, тасалбар өгдөггүй, бохир муухай үнэртэй, зогсоол байхгүй дуудахаар ирдэггүй, хэт хурдан авч давхидаг, хамгаалалтын бүсгүй, англи хэл огт мэддэггүй маш бүдүүлэг аюултай гэжээ.

Өрсөлдөгчдийн судалгаа

Монгол улс 2011 оны байдлаар нэг хүнд ногдох ДНБ оны үнээр 3886.7 мян.төг, 2005 оны зэрэгцүүлэх үнээр 1751.9 мян. төгрөгт, Үндэсний нийт орлого (ҮНО) оны үнээр 3557.3 мян.төг, 2005 оны зэрэгцүүлэх үнээр 1603.4 мян.төгрөгт хүрлээ. Дэлхийн банкны атласын аргаар тооцсон нэг хүнд ногдох ДНБ 2011 онд оны үнээр 2562 ам.доллар, ҮНО 2345 ам.долларт хүрч байна.[31] Энэ үзүүлэлт өсөлттэй харагдаж байгаа хэдий ч манай улс Дэлхийн банкны орлогын ангиллаар бага-дунд орлоготой орны ангилалд байна.[32]

Дэлхийн эдийн засгийн форумаас гаргасан “Дэлхийн өрсөлдөх чадварын тайлан”-д Монгол улс 2009 онд 133 орноос 117-д, 2010 онд 142 орноос 99-д, 2011 онд 142 орноос 96-д эрэмблэгдэж, тодорхой хэмжээгээр байр урагшилсан байна.[33] /Уг судалгаа 142 орныг хамруулан, 111 үзүүлэлтээр үүний 70 хувийг асуулга судалгаагаар, 30 хувийг статистик үзүүлэлтийг судалж гаргадаг байна./

Мөн Дэлхийн банкнаас явуулсан “Бизнес эрхлэхүй” судалгаагаар Монгол улс 2010 онд 182 орноос 63-д, 2011 онд 183 орноос 89-д, 2012 онд 183 орноос 86-д эрэмблэгдсэн байна. /Уг судалгаа 183 орныг хамруулан, 10 үзүүлэлтээр хэмждэг./

Дэлхийн эдийн засгийн форумаас гаргасан “Аялал жуулчлалын өрсөлдөх чадварын тайлан”-д Монгол улс 2009 онд 133 орноос 105-д, 2011 онд 139 орноос 101-д эрэмблэгдэж байр ухарсан байна.[34] /Уг судалгаа 3 бүлэг, 14 дэд бүлэг 75 шалгуур үзүүлэлтээр судалж гаргадаг байна./

Уг тайлангаас үзвэл Монгол улс байгаль орчны тогтвортой хөгжил (138), тээврийн дэд бүтэц (133), боловсрол болон сургалтын үйл ажиллагаа (105) гэсэн үзүүлэлтүүдэд хамгийн муу оноог[35] авсан байна.

Эдийн засгийн бодлого, өрсөлдөх чадварын судалгааны төвийн гаргасан “Монгол Улсын Өрсөлдөх Чадварын Тайлан”-д Монгол улс 2010 онд 15 орноос 24 оноогоор 14-д, 2011 онд 15 орноос 28 оноогоор 15-д эрэмблэгдэж, оноо ахисан ч байр ухарсан байна.

“Монгол Улсын Өрсөлдөх Чадварын Тайлан”-д дурьдсанаар ХАМГИЙН САЙН 20 үзүүлэлтэд АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛААС ОЛСОН ОРЛОГО /ДНБ-д эзлэх хувь / гэсэн үзүүлэлт орсон нь бахархууштай.[36]

Аливаа хөгжиж буй орон өрсөлдөх стратегийн сонголтоо хийгээгүй тохиолдолд ядуурлаас гарахад ихээхэн төвөгтэй байх болно. Саяхныг болтол зөвхөн байгалийн баялагтаа тулгуурлан амьдарч байсан улсууд бүс нутгийнхаа болон дэлхийн зах зээлд өрсөлдөх стратегиа зөвөөр тодорхойлон амжилт олох боллоо. Үүний нэг тод жишээ бол Персийн буланд оршдог, гурван сая орчим хүн амтай, газрын тосны арвин нөөцтэй Арабын Нэгдсэн Эмирт Улс (АНЭУ) юм. Энэ улс байгалийн баялгаасаа үл хамааран хөгжих зорилго тавин, бусад олон салбарт өрсөлдөх давуу талаа тодорхойлон хэрэгжүүлсэн. Үүний дүнд, сүүлийн арав хүрэхгүй жилийн дотор дэлхийн агаарын тээврийн тэргүүлэгчидтэй өрсөлдөх болсон “Эмирэйтс” компанийг бий болгож, Дубай хотыг бүс нутгийнхаа санхүү, хөрөнгө оруулалт, мэдээллийн технологийн төв болгон, Америкийн их сургуулиудын салбарууд, чинээлэг жуулчдыг татдаг амралтын газрууд, татваргүй дэлгүүрийн сүлжээг бий болгожээ. Өөрөөр хэлбэл, АНЭУ ирээдүйд газрын тосноосоо үл хамааран тогтвортой хөгжих нөхцөлөө бүрдүүлж чадсан байна.[37]

---

[31] Монголын Үндэсний Статистикийн Хороо, “Статистикийн эмхэтгэл-2011”, Улаанбаатар, 2012, 36-р тал

[32] http://data.worldbank.org/about/country-classifications/country-and-lending-groups

[33] Д.Жаргалсайхан, “Өрсөлдөх чадварыг сайжруулах шинэчлэлийн бусад боломж”, “Бизнесийн орчныг сайжруулах замын зураглал боловсруулах нь” сэдэвт хурал, 2012.08.16, Улаанбаатар хот, 4-р тал

[34] The Travel &Tourism Competitiveness Report 2011, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2011, 8-р тал

[35] The Travel &Tourism Competitiveness Report 2011, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2011, 277-р тал

[36] Монгол Улсын Өрсөлдөх Чадварын Тайлан, 2012, 12-р тал

[37] http://www.tsagtur.mn/index.php?option=com_content&view=article&id=129:2009-08-19-09-48-53&catid=59:ieeoeyadaeeei-aoeai

Дэлхийн Аялал Жуулчлалын Байгууллагаас эрхлэн гаргадаг жил бүрийн тайлангаас үзвэл олон улсын аялал жуулчлалын зах зээлд дотогшоо чиглэсэн аяллын тоог үзүүлэлт сүүлийн жилүүдэд өссөн дүнтэй гарсан байна. Тухайлбал 2010 онд 940[38] сая жуулчин хүлээн авч 2009 оныхоос 7 %-иар өссөн ба олсон орлого нь 919 тэрбум америк долларт хүрч 2009 оныхоос 5 %-иар өссөн байна. Зүүн Ази-Номхон далайн бүс нутгийн үзүүлэлт 204 сая жуулчин аяласан нь 2009 оныхоос 13 %-иар өсч, зах зээлийнхээ 22 %-ийг эзэлсэн ба олсон орлого нь 249 тэрбум америк долларт хүрч, зах зээлийнхээ 27 %-ийг эзэлж байна.

2011 онд 982[39] сая жуулчин хүлээн авч 2010 оныхоос 4.6 %-иар өссөн ба олсон орлого нь 1 их наяд 30 тэрбум америк долларт хүрч 2010 оныхоос 3.8 %-иар өссөн байна. Зүүн Ази-Номхон далайн бүс нутгийн үзүүлэлт 217 сая жуулчин аяласан нь 2010 оныхоос 6 %-иар өсч, зах зээлийнхээ 22 %-ийг эзэлсэн ба олсон орлого нь 289 тэрбум америк долларт хүрч, зах зээлийнхээ 28 %-ийг эзэлж байна.

Үндэсний шинэтгэлийн хорооноос Монгол улсын өрсөлдөх чадварыг тодорхойлоходоо "Глобал өрсөлдөх чадвар (хөрш, ойр зэргэлдээ 7 орноор)" гэсэн үзүүлэлтдээ Япон, Солонгос, Хятад, ОХУ, Казакстан, Киргизстан гэсэн орнуудыг сонгон, хувиар илэрхийлэх олон улсын аргачлалаар тооцсон байна. Монгол улс Казакстаны дараа 6-р байранд орж, Киргизстаныг ардаа орхисон байна.[40]

Иймд Монгол орны аялал жуулчлалын зах зээлийн гол өрсөлдөгчдөөр ОХУ, Хятад, Казакстан улсыг сонгон авсан болно. Мөн дотогшоо чиглэсэн аялалын /inbound tourism/ тоон үзүүлэлтийг гол статистик суурь болгож, өрсөлдөх чадварыг тодорхойлон, баримталбал зохих стратегиудыг боловсруулахыг хичээсэн болно.

Хүснэгт 1. Хөрш орнуудын болон Монгол улсын хүлээн жуулчдын тоо болон орлогын үзүүлэлт[41]

Улс	Хүлээн авсан жуулчдын тоо, мян						Орлого, сая америк доллар			
	2009	2010	2011	Өөрчлөлт, % 2009-2010	Өөрчлөлт, % 2010-2011	Зах зээлд эзлэх хувь	2009	2010	2011	Зах зээлд эзлэх хувь
Зүүн Ази-Номхон далайн бүс	98,017	111,508	115,779	13.8	3.8	53.4	101,627	128,579	143,051	49.4
Хятад	50,875	55,664	57,581	9.4	3.4	26.5	39,675	45,814	48,464	16.7
Монгол улс	411	456	456*	10.8	0.0*	0.2	235	244	218	0.1
Төв болон Зүүн Европ	92,619	95,676	103,457	3.3	8.1	47.7	47,948	48,094	56,072	19.4
ОХУ	19,420	20,271	22,686	4.4	11.9	10.5	9,366	8,830	11,398	3.9
Казакстан	3,118	3,393	4,093	8.8	20.6	1.9	963	1,005	1,209	0.4

** Тайлбар: Монгол улсын хувьд статистик мэдээгээ дутуу өгсөн байгаа бөгөөд хилээр орж ирсэн гадаадын зорчигчдын тоо 2011 онд 460360*[42] *болж өмнөх оныхоос 0.93 хувиар өссөн байна.*

[38] UNWTO Annual Report: A year of recovery 2010, Madrid, Spain, 2011, 7-р тал
[39] UNWTO Annual Report: A year of recovery 2011, Madrid, Spain, 2012, 8-р тал
[40] Ч.Хашчулуун, Р.Анхбаатар "Монгол Улсын 2010-2015 оны дунд хугацааны хөгжлийн стратеги-өрсөлдөх чадварыг дээшдүүлэх асуудал", Монгол Улсын Засгийн газар -Хөгжлийн түншүүдийн хамтарсан техникийн уулзалт, 2011.3. 4, 6-р тал
[41] UNWTO Tourism Highlights 2012 Edition, Madrid, Spain, 2012, 10-р тал
[42] Монголын Үндэсний Статистикийн Хороо, "Статистикийн эмхэтгэл-2011", Улаанбаатар, 2012, 293-р тал

CPM “Competitive Profile Matrix” матриц буюу
Өрсөлдөөнийг тодорхойлогч матриц

Уг матриц салбарын гол өрсөлдөгчид ба салбарыг амжилтанд хүргэх хүчин /Critical Success Factors/ зүйлсүүдийг үнэлж, харьцуулсан үзүүлэлтийг илэрхийлнэ.

*Хүснэгт 4. **CPM** матриц*

№	Хүчин зүйлс	Жин	Монгол улс		Өвөр Монголын Өөртөө засах орон		Эрхүү муж		Казакстан улс	
			Балл	Жинлэгдсэн оноо	Балл	Жинлэгдсэн оноо	Балл	Жинлэгдсэн оноо	Балл	Жинлэгдсэн оноо
1	Аялал жуулчлалын нөөц	0.2	4	0.8	4	0.8	4	0.8	4	0.8
2	Хөрөнгө оруулалт	0.12	1	0.12	4	0.48	4	0.48	3	0.36
3	Институцийн орчин	0.05	2	0.1	2	0.1	2	0.1	2	0.1
4	Нэр хүнд	0.05	1	0.05	3	0.15	2	0.1	3	0.15
5	Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний үнэ	0.08	1	0.08	3	0.24	2	0.16	2	0.16
6	Дэд бүтцийн хөгжил	0.2	1	0.2	2	0.4	2	0.4	2	0.4
7	Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний чанар	0.15	3	0.45	3	0.45	3	0.45	3	0.45
8	Сурталчилгаа	0.15	1	0.15	3	0.45	2	0.3	2	0.3
		1		1.95		3.07		2.79		2.72

CPM Матрицийн үнэлгээнээс гарсан дүгнэлт
Амжилтанд хүргэх хүчин зүйлсийг тодорхойлохын тулд **EFE** болон **IFE** матрицуудаас гарсан үнэлгээг харгалзан үзсэн болно. Өрсөлдөгчдийг тодорхойлохдоо хөрш орнууд, мужийг сонгосон болно. Өрсөлдөх чадварын оноо Монгол улсынх 1.95 байгаа нь хөрш орнуудтай харьцуулахад чадвар муу байгааг харуулж байна. Монгол орны хувьд гол өрсөлдөгч нь Өвөр Монголын Өөртөө засах орон бөгөөд өрсөлдөх чадварын оноо нь 3.07 байна. Амжилтанд хүрэхэд хамгийн чухал нь сурталчилгаагаа амжилттай хийж, дэд бүтцээ хөгжүүлснээр зах зээлийн багтаамж нэмэгдэх болно.

SPACE “Strategic Position and Action Evaluation Matrix” Стратегийн байрлал болон тухайн байгууллагын одоо баримталж буй стратегийг тодорхойлох матриц

Энэхүү матриц нь салбарын одоо баримталж буй стратегийг тодорхойлно.

*Хүснэгт 6. **SPACE** матриц*

Дотоод стратегийн байрлал		Гадаад стратегийн байрлал	
Стратегийн үзүүлэлтүүд	Оноо	*Стратегийн үзүүлэлтүүд*	Оноо
Санхүүгийн чадавхи		**Орчны тогтворжилт**	
Хөрөнгө оруулалтын өгөөж	2	Технологийн өөрчлөлт	-1
Хөшүүрэг	3	Инфляцийн түвшин	-4
Хөрвөх чадвар	4	Эрэлтийн өөрчлөлт	-3
Ажлын капитал	4	Өрсөлдөх бүтээгдэхүүний үнэ	-3
Бэлэн мөнгөний урсгал	5	Зах зээлд нэвтрэх саад	-1
		Өрсөлдөөний дарамт	-2
		Зах зээлээс гарахад хялбар байх	-2
Дундаж оноо	**3.6**	*Дундаж оноо*	**-2.3**
Стратегийн үзүүлэлтүүд	Оноо	*Стратегийн үзүүлэлтүүд*	Оноо
Өрсөлдөх давуу тал		**Бизнесийн чадавхи**	
Зах зээлд эзлэх хувь	-5	Өсөлтийн боломж	5
Бүтээгдэхүүний чанар	-3	Ашгийн боломж	5

Бүтээгдэхүүний амьдралын мөчлөг	-5	Санхүүгийн тогтворжилт	2
Хэрэглэгчийн итгэл	-2	Технологийн ололт	3
Технологийн шинэчлэл	-2	Нөөц ашиглалт	3
Нийлүүлэгчдэд тавих хяналт	-6	Бүтээмж, хүчин чадал ашиглалт	2
Дундаж оноо	**-3.8**	*Дундаж оноо*	**3.3**

Зураг 2. ***SPACE*** *матриц*

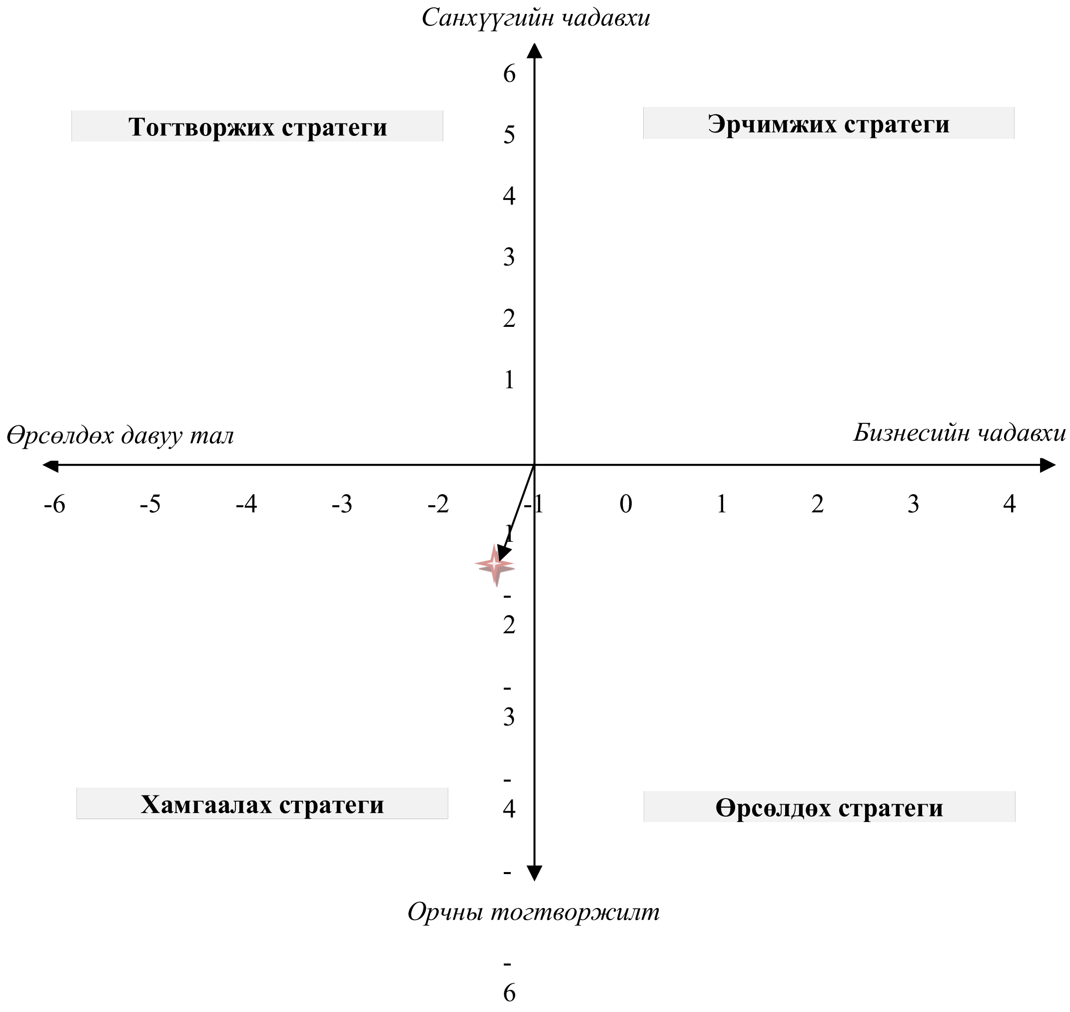

SPACE Матрицийн үнэлгээнээс гарсан дүгнэлт

Монгол орны аялал жуулчлалын салбар “Хамгаалах стратеги” баримтлан үйл ажиллагаа явуулж байна.

Тогтворжих стратегид хүрэхийн тулд юуны өмнө санхүүгийн чадавхиа нэмэгдүүлэх бөгөөд энэ хүрээнд хөрөнгө оруулалт, дэд бүтцийн хөгжлийг нэмэгдүүлэх нь чухал.

Эрчимжих стратегид хүрэхийн тулд бизнесийн чадавхиа нэмэгдүүлэх бөгөөд энэ хүрээнд институцийн орчныг сайжруулах, нөөц ашиглалтаа нэмэгдүүлж бүтээмжийг өсгөх хэрэгтэй.

Ингэснээр аялал жуулчлалын салбарын эдийн засгийн чадавхи бэхжиж Өрсөлдөх стратегид хүрэх болно.

BCG "Boston Consulting Group Matrix"
Бостоны зөвлөх группын матриц

Монгол улс нь Зүүн Ази-Номхон далайн бүсийн аялал жуулчлалын зах зээлийн 0.1[43] хувийг эзэлж байгаа ба аялал жуулчлалаас оруулж буй орлого нь ДНБ-ний 4 орчим[44] хувийг эзэлж байна.

Зураг 3. Бостоны зөвлөх группын матриц

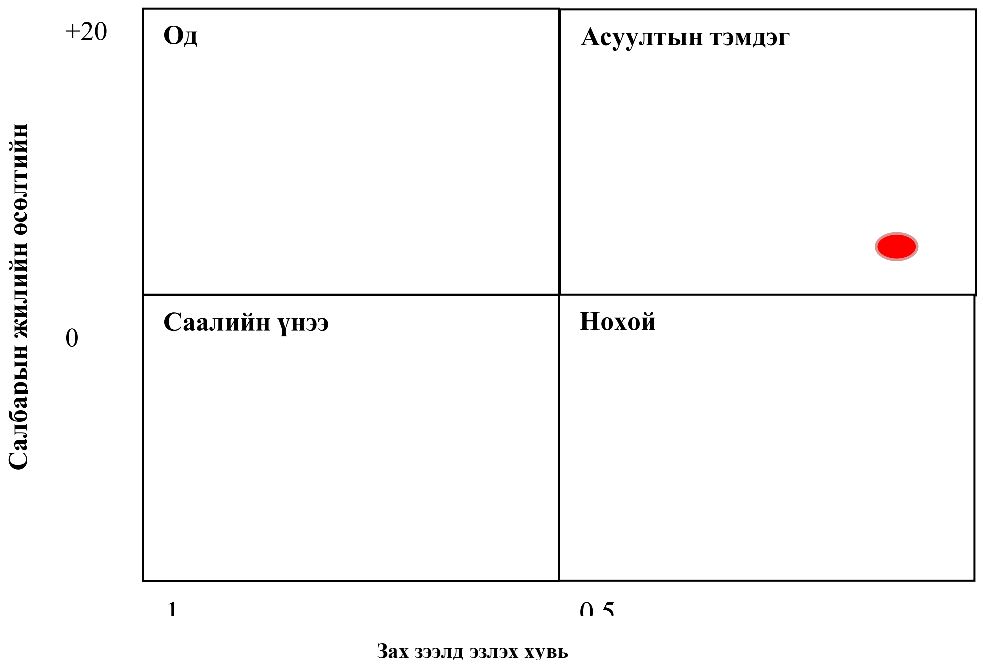

BCG Матрицийн үнэлгээнээс гарсан дүгнэлт

Монгол орны дотогшоо чиглэсэн аялалын хувьд "Асуултын тэмдэг" бүхий байршилд оршиж байна. Эрчимжих стратегийг баримталснаар "Саалийн үнээ" бүхий байршилд хүрэх бөгөөд Өрсөлдөх стратегийг баримталснаар "Од" бүхий байршилд хүрэх болно.

Энэхүү матрицийн шинжилгээг зөвхөн дотогшоо чиглэсэн аялалын үзүүлэлтээр байгуулсан. Монгол улсын статистик мэдээнээс гадагшаа чиглэсэн аялал болон дотоодын аялал жуулчлалын тоон үзүүлэлт олдохгүй байгаа нь шинжилгээг хязгаарлах хүчин зүйл болсон.

Иймд цаашид жуулчдын бүртгэл тооцоолол, статистик мэдээг нэгтгэн боловсруулах асуудалд анхаарах хэрэгтэй байна.

---

[43] UNWTO Tourism Highlights 2012 Edition, Madrid, Spain, 2012, 10-р тал
[44] http://news.zindaa.mn/

IE “Internal-External Matrix”
Гадаад болон дотоод хүчин зүйлсийн матриц

*Хүснэгт 7. **IE** матриц*

Дотоод хүчин зүйлсийн үнэлгээний баллын дүн	Гадаад хүчин зүйлсийн үнэлгээний баллын дүн			
		Хүчтэй 3.0-4.0	Дунд 2.0-2.99	Сул 1.0-1.99
	Их 3.0-4.0	**11 / 63%**		
	Дунд 2.0-2.99			
	Бага 1.0-1.99			

IE Матрицийн үнэлгээнээс гарсан дүгнэлт

Гадаад болон дотоод хүчин зүйлсийн үнэлгээний баллын дүнгийн нэгтгэлийн 63 % нь буюу 11 үзүүлэлт Өсөлтийн стратегийн талбарт оногдож байна. Энэ нь аялал жуулчлалын салбарын урт хугацааны стратегийн бодлогууд хэрэгжих боломжтойг илтгэж байна.

3-р үе: **QSPM** *матриц, түүнд хийсэн үнэлэлт дүгнэлт*

Энэхүү матрицаар стратегийн боломжит хувилбарыг сонгож, үнэлэлт өгөхөд оршино.

*Хүснэгт 8. **QSPM** матриц*

№	Хүчин зүйлс	жин	Стратегийн боломжит хувилбарууд							
			SO стратеги		ST стратеги		WO стратеги		WT стратеги	
			балл	оноо	балл	оноо	балл	оноо	балл	оноо
Дотоод хүчин зүйлс										
Strengths: Давуу тал										
1	Аялал жуулчлал идэвхитэй хөгжиж буй орнууд, бүс нутгуудтай хиллэдэг	0.08	4	0.32	2	0.16	1	0.08	2	0.16
2	Гадаад харилцааны нээлттэй бодлого баримталдаг	0.04	4	0.16	1	0.04	1	0.04	2	0.08
3	Байгалийн унаган төрхөө харьцангуй сайн хадгалж үлдсэн	0.04	2	0.08	1	0.04	4	0.16	2	0.08
4	Нүүдлийн соёл иргэншлийг хадгалж үлдсэн	0.08	4	0.32	1	0.08	4	0.32	3	0.24
5	Дэлхий нийтэд шинээр танигдаж байгаа	0.02	4	0.08	1	0.02	2	0.04	3	0.06

6	Түүх, соёлын аялал жуулчлалын нөөц сайтай	0.1	2	0.2	2	0.2	4	0.4	4	0.4
7	Эко аялал жуулчлалын нөөц сайтай	0.1	2	0.2	2	0.2	4	0.4	4	0.4
8	Дотоодын болон гадагшаа чиглэсэн аялагчдын тоо нэмэгдэж байгаа	0.02	3	0.06	2	0.04	2	0.04	3	0.06
Weaknesses: Сул тал										
1	Улиралаас хамааралтай байдал	0.06	2	0.12	4	0.24	2	0.12	2	0.12
2	Хууль эрх зүйн орчин одоогийн шаардлагыг хангахгүй	0.04	3	0.12	2	0.08	2	0.08	4	0.16
3	Дэд бүтцийн хөгжил сул	0.1	4	0.4	2	0.2	4	0.4	4	0.4
4	Бүтээмж багатай олон тооны тур операторуудтай	0.06	4	0.24	4	0.24	2	0.12	3	0.18
5	Мэргэжлийн боловсон хүчний давтан мэргэших байдал хангалтгүй	0.04	2	0.08	3	0.12	3	0.12	4	0.16
6	Үйлчилгээний чанарын удирдлага сул	0.1	2	0.2	3	0.3	2	0.2	4	0.4
7	Тур операторууд аялал зохион байгуулалтаараа төрөлжөөгүй, бүтээгдэхүүний нэр төрөл цөөхөн	0.08	4	0.32	4	0.32	4	0.32	4	0.32
8	Цахим бизнесийн нэвтрэлт сул, хамгаалалт хязгаарлагдмал	0.04	1	0.04	4	0.16	2	0.08	3	0.12
Бүгд		**1**		2.94		2.44		2.92		3.34
Гадаад хүчин зүйлс										
Opportunities: Боломж										
1	Аялал жуулчлалын салбарыг тэргүүлэх чиглэлээ болгосон төр засгийн эерэг бодлого	0.04	2	0.08	2	0.08	2	0.08	2	0.08
2	Гадаадын хөрөнгө оруулалгчдын сонирхол нэмэгдэж байгаа	0.04	4	0.16	2	0.08	2	0.08	4	0.16
3	Дэлхийн Аялал жуулчлалын салбарын эдийн засгийн тогтвортой өсөлт	0.04	2	0.08	1	0.04	2	0.08	3	0.12
4	Монгол орны аялал жуулчлалын салбарын эдийн засгийн тогтвортой өсөлт	0.04	2	0.08	2	0.08	4	0.16	2	0.08
5	Хөрш орнуудын аялал жуулчлалын зах зээл багтаамж ихтэй	0.1	4	0.4	2	0.2	2	0.2	2	0.2
6	Дэд бүтцийн шинэ төлөвлөлт, бүтээн байгуулалт хийгдэж буй	0.1	4	0.4	4	0.4	4	0.4	4	0.4
7	Мэдээлэл холбоо, техник технологийн дэвшилтэт шийдэл, нэвтрэлт хурдан	0.08	1	0.08	4	0.32	2	0.16	2	0.16
8	Аялал жуулчлалын бизнес нь хөрвөх чадвар, шинэ бизнесийн нэвчих боломж их	0.04	4	0.16	4	0.16	4	0.16	4	0.16
Threats: Аюул										
1	Хууль эрх зүйн орчны тогтворгүй байдал, үйлчилгээнд хязгаарлалт	0.06	4	0.24	2	0.12	2	0.12	4	0.24

	хийх									
2	Эдийн засгийн хямрал, валютын ханшны хэлбэлзэл, инфляци тогтворгүй	0.04	2	0.08	2	0.08	2	0.08	4	0.16
3	Аялал жуулчлалын суурь үнэ буурахгүй байх	0.08	4	0.32	4	0.32	4	0.32	4	0.32
4	Бие даасан болон хямд өртгөөр аялах жуулчдын тоо өсөлттэй байх	0.06	3	0.18	2	0.12	4	0.24	2	0.12
5	Үйлчилгээний байгууллагуудын багтаамж хангалтгүй	0.04	2	0.08	3	0.12	4	0.16	4	0.16
6	Аялал жуулчлалын өртгийн сүлжээн дэх нэгжүүдийн чанаргүй үйлчилгээ их, хүлээх хариуцлага төлөвшөөгүй	0.04	3	0.12	2	0.08	2	0.08	4	0.16
7	Эх газрын эрс тэс уур амьсгал нь аяллын улирлын шинжтэй болгож хязгаарладаг	0.1	2	0.2	4	0.4	4	0.4	2	0.2
8	Байгаль орчны доройтол, нөөц баялгийн зохисгүй хэрэглээ	0.1	2	0.2	2	0.2	4	0.4	2	0.2
Бүгд		**1**		2.86		2.8		3.12		2.92
Жинлэгдсэн онооны нийлбэр		**2**		5.8		5.24		6.04		6.26

QSPM Матрицийн үнэлгээнээс гарсан дүгнэлт

Матрицаас гарсан үнэлгээг жагсаавал:

WT стратеги: 6.26 оноо

WO стратеги: 6.04 оноо

SO стратеги: 5.8 оноо

ST стратеги: 5.24 оноо тус тус авсан байна.

Иймд стратегийн бодлого төлөвлөлтийн дунд хугацаанд сул талуудаа давуу тал болгож зах зээлийн боломжийг бүрэн ашиглаж, эрсдлээс сэргийлэх WT болон WO стратеги, урт хугацаанд давуу талуудаа ашиглан зах зээлийн боломжийг бүрэн ашиглаж, эрсдлээс сэргийлэх SO болон ST стратегийг баримтлах нь зүйтэй.

ПОРТЕРЫН 5 ХҮЧНИЙ ШИНЖИЛГЭЭГЭЭР АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН САЛБАРЫН ӨРСӨЛДӨХ ЧАДВАРЫГ ТОДОРХОЙЛОХ НЬ

1. Threat of New Entrants: Зах зээлд нэвтрэх саад **“Бага”**:
- Төрөөс аялал жуулчлалыг эдийн засгийн тэргүүлэх салбар болгосон
- Татварын бодлого
- Шинээр аялал жуулчлалын байгууллага байгуулах зардал харьцангуй бага гэх мэт.
2. Competitive Rivalry between Existing Players: Өрсөлдөөний хүч **“Их”**:
- ОХУ-ын Байгал нуур орчмын аялал жуулчлалын хөгжил
- БНХАУ-ын Өвөр Монголын Өөртөө засах орны аялал жуулчлалын хөгжил
- БНКУ-ын аялал жуулчлалын хөгжил
3. Bargaining Power of Suppliers: Нийлүүлэгчийн зүгээс нөлөөлөх хүч **“Бага”**:
- Гадаадын тур агент, тур оператор
- Дотоодын тур агент, тур оператор
4. Bargaining Power of Customers: Худалдан авагчийн зүгээс нөлөөлөх хүч **“Бага”**:
- Гадаадын түнш тур оператор
- Төрийн болон олон улсын байгууллагууд
- Гадаад болон дотоодын аж ахуйн нэгж
- Гадаадын жуулчин
- Дотоодын амрагч, аялагчид
5. Threat of Substitutes: Орлох бүтээгдэхүүний аюул **“Их”**:
- Гэр бүл, найз нөхдөөр аялах \аялал жуулчлалын байгууллагын үйлчилгээгүйгээр гэр бүлийн шугамаар\
- Байгууллага хамт олноор аялах \аялал жуулчлалын байгууллагын үйлчилгээгүйгээр тухайн байгууллагын шугамаар\
- Бие даасан аялагчид
6. Threat of Complementary products: Нөхөх бүтээгдэхүүний аюул **“Их”**:
- Үйлчилгээний байгууллагууд /тээврийн байгууллагууд, байршуулах хэрэгсэл, зоог ундааны үйлчилгээ, үзмэрийн үйлчилгээ, хөтөч-тайлбарлагчийн үйлчилгээ/
- Тур агент
- Төр, захиргааны үйлчилгээ /виза, гааль, даатгал, эмнэлэг, цагдаа/

Зураг 4. Портерын 5 хүчний шинжилгээ

Баг

Зах зээлд нэвтрэх саад

- Төрөөс аялал жуулчлалыг эдийн засгийн тэргүүлэх салбар болгосон
- Татварын бодлогоор дэмждэг
- Шинээр аялал жуулчлалын байгууллага байгуулах зардал харьцангуй бага

Нийлүүлэгчийн зүгээс нөлөөлөх хүч

Баг а

- Гадаадын тур агент, тур оператор
- Дотоодын тур агент, тур оператор

Өрсөлдөөний хүч

Их

- ОХУ-ын Байгал нуур орчмын аялал жуулчлалын хөгжил
- БНХАУ-ын Өвөр Монголын Өөртөө засах орны аялал жуулчлалын хөгжил
- БНКУ-ын аялал

Худалдан авагчийн зүгээс нөлөөлөх хүч

Баг а

- Гадаадын түнш тур оператор
- Төрийн болон олон улсын байгууллагууд
- Гадаад болон дотоодын аж ахуйн нэгж
- Гадаадын жуулчин
- Дотоодын амрагч, аялагчид

И х

Орлох бүтээгдэхүүний аюул

- Гэр бүл, найз нөхдөөр аялах \аялал жуулчлалын байгууллагын үйлчилгээгүйгээр гэр бүлийн шугамаар\
- Байгууллага хамт олноор аялах \аялал жуулчлалын байгууллагын үйлчилгээгүйгээр тухайн байгууллагын шугамаар\
- Бие даасан аялагчид

И х

Нөхөх бүтээгдэхүүний аюул

- Үйлчилгээний байгууллагууд /тээврийн байгууллагууд, байршуулах хэрэгсэл, зоог ундааны үйлчилгээ, үзмэрийн үйлчилгээ, хөтөч-тайлбарлагчийн үйлчилгээ/
- Тур агент
- Төр, захиргааны үйлчилгээ /виза, гааль, даатгал, эмнэлэг, цагдаа/

Портерын 5 хүчний шинжилгээнээс гарсан дүгнэлт

Орлох болон нөхөх бүтээгдэхүүний аюул их байгаа нь аялал жуулчлалын салбарыг дэмжих институцын орчин хангалтгүй байна гэж үзэхээр байна. Иймд олон улсын зах зээлд Монгол орны өрсөлдөөний хүч сул, хөрш орнуудынх их байна.

Монгол орны аялал жуулчлалын салбарын өрсөлдөх чадварыг тодорхойлохдоо шинжилгээний схем хоёрыг боловсруулж, 8 матрицийг байгуулан үнэлэлт дүгнэлт өгсөн болно.

1. **PESTLE** шинжилгээгээр өрсөлдөөний орчныг тодорхойлж, 23 хүчин зүйлсийг заавал судлахыг чухалчилсан.
2. **EFE** Гадаад хүчин зүйлсийн үнэлгээний матрицаас жинлэгдсэн дундаж оноо 2.54 гарсан нь гадаад орчин боломжтой гэдгийг илтгэж байна.
3. **IFE** Дотоод хүчин зүйлсийн үнэлгээний матрицаас жинлэгдсэн дундаж оноо 2.4 гарсан нь дотоод орчин сул гэдгийг илтгэж байна.
4. **CPM** Өрсөлдөөнийг тодорхойлогч матрицаас Монгол улсын өрсөлдөх чадварын оноо 1.95 байгаа нь хөрш орнуудтай харьцуулахад чадвар муу байгааг харуулж байна. Монгол орны хувьд гол өрсөлдөгч нь Өвөр Монголын Өөртөө засах орон бөгөөд өрсөлдөх чадварын оноо нь 3.07 байна.
5. **SWOT** Давуу тал, Сул тал, Боломж, Аюулыг тодорхойлох матрицаар SO, WO, WT, ST стратегиудад хийгдэх бодлогыг тодорхойлсон.
6. **SPACE** Стратегийн байрлал болон тухайн байгууллагын одоо баримталж буй стратегийг тодорхойлох матрицаас “Хамгаалах стратеги” баримтлан үйл ажиллагаа явуулж байна гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн.
7. **BCG** Бостоны зөвлөх группын матрицын хувьд Монгол орны дотогшоо чиглэсэн аялалын өнөөгийн байдал “Асуултын тэмдэг” бүхий байршилд оршиж байна.
8. **IE** Гадаад болон дотоод хүчин зүйлсийн матрицаас үзэхэд үнэлгээний баллын дүнгийн нэгтгэлийн 63 % нь буюу 11 үзүүлэлт Өсөлтийн стратегийн талбарт оногдож байна.
9. **QSPM** Тоон шинжилгээний болон хамгийн боломжит стратегийн хувилбарыг тодорхойлогч матрицаас үзэхэд стратегийн бодлого төлөвлөлтийн дунд хугацаанд WT болон WO стратеги, урт хугацаанд SO болон ST стратегийг баримтлах нь зүйтэй гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн болно.
10. **Портерын 5 хүчний шинжилгээ-**гээр өрсөлдөх чадварыг тодорхойлсон бөгөөд олон улсын зах зээлд Монгол орны өрсөлдөөний хүч сул, хөрш орнуудынх их байна гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн.

Дэмжигчдийн судалгаа

Байгаль орчин, ногоон хөгжлийн яамны эрхэм зорилго нь нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийг экосистемийн даацад тохируулан байгаль орчны тэнцлийг хангах, байгалийн баялгийг тогтвортой ашиглах, жам ёсоор нөхөн сэргэх боломжийг бүрдүүлэх замаар ногоон хөгжлийг дэмжиж, тогтвортой хөгжлийг хангах үйл ажиллагаанд төр, иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хамтын ажиллагаа, хүчин чармайлтыг өрнүүлэх замаар хүний эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийг хангахад оршино. Байгаль орчин, ногоон хөгжлийн яам нь улс орны тогтвортой хөгжилд нийцсэн байгаль орчин, ногоон хөгжлийн хууль тогтоомж, бодлого, стратеги, хөтөлбөр боловсруулж батлуулах, түүнийг дэмжсэн эрх зүй, эдийн засаг, нийгмийн сэтгэл зүйн таатай орчин бүрдүүлэх, салбарын санхүү, хөрөнгийн удирдлага, зохицуулалтаар хангахад чиглэгдэж байна. Тус яам нь хүрээлэн буй орчны бохирдол, доройтлыг бууруулах, байгалийн баялгийн нөөцийг зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх талаархи хууль тогтоомж, бодлого, хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх ажлыг олон нийтийн оролцоо, хяналтад тулгуурлан зохион байгуулах, зохицуулах, мэргэжил, арга зүйн удирдлагаар хангах, зөвлөгөө өгөх чиг үүргийг хэрэгжүүлж байна.

Нийслэлийн Аялал жуулчлалын газар нь аялал жуулчлалын талаар төрөөс баримтлах нэгдсэн бодлогыг Улаанбаатар хотын нутаг дэвсгэрт хэрэгжүүлж, аялал жуулчлалын хууль тогтоомжийн биелэлтийг хангах, хотын аялал жуулчлалын нөөцийг эргэлтэнд оруулах, аялал жуулчлалын шинэ бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг нэмэгдүүлэх, аялал жуулчлалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байгаа байгууллага, аж ахуйн нэгж, иргэдтэй хамтарч ажиллах, олон улсын байгууллагын дэмжлэгээр аялал жуулчлал хөгжүүлэх бодлого зохицуулалтыг хэрэгжүүлэх замаар хотын байгаль орчин, эдийн засаг, нийгмийн хөгжилд тухайн салбарын эзлэх байр суурийг нэмэгдүүлэх зорилготой.

Аялал жуулчлалын үндэсний төв аялал жуулчлалын салбарт үйл ажиллагаа явуулж байна.

- Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого, Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлэх
- Монгол Улсын аялал жуулчлалыг нэгдсэн бодлоготойгоор гадаад, дотоодод сурталчлах ажлыг зохион байгуулах
- Монголын аялал жуулчлалын нэгдсэн мэдээллийн санг бий болгож нийтэд вэб сайт, хэвлэмэл хэлбэрээр хүргэх
- Аялал жуулчлалын боловсон хүчний чадавхийг дээшлүүлэх чиглэлээр төрөлжсөн сургалтууд тогтмол явуулах
- Гадаад, дотоод зах зээлийн судалгаа, шинжилгээг хийж бодлого боловсруулах дээд байгууллагыг мэдээллээр хангах
- Гадаадын хандивлагч нартай хамтран аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүнийг хөгжүүлэх, үйлчилгээний чанарыг сайжруулах төсөл хөтөлбөр хэрэгжүүлэх

Хамтран ажиллагчид:

Аялал Жуулчлалын Үндэсний төв

Монголын Аялал Жуулчлалын Холбоо

Аялал Жуулчлалын Тогтвортой Хөгжлийн Төв

Монголын Газарзүй, Аялал Жуулчлалын Холбоо

Монголын Аялал Жуулчлалын багш судлаачдын нийгэмлэг

Монголын Залуучуудын Аялал Жуулчлалын Холбоо

Төслийн Удирдлага, Хөгжлийн Хүрээлэн

ГУРАВ. МОНГОЛ УЛСЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН БҮСҮҮДЭД ТУСГАЙ СОНИРХЛЫН АЯЛАЛЫГ ХӨГЖҮҮЛЭХ ДАВУУ ТАЛУУД

3.1 Бүсийн зохицуулалт

Бүсчилсэн хөгжлийг төрөөс дэмжих бодлогын гол чиглэл нь Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт хот, тэдгээрийн орчмын нутгийн хүн ам, үйлдвэрлэл, үйлчилгээний хэт бөөгнөрөл, удирдлагын төвлөрөл, экологийн тэнцлийн алдагдлыг сааруулж, бүсүүдийн хөгжлийн түвшинг эрэмбэ дараатай дээшлүүлэх явдал гэж тодорхойлогдсон Бодлогын гол чиглэлийг хэрэгжүүлэх үндсэн арга хэрэглүүр болгон Монгол Улсад эдийн засгийн Баруун, Хангайн, Төвийн, Зүүн гэсэн дөрвөн бүсийг тогтоож, Улаанбаатар хотыг бие даасан бүсийн жишгээр хөгжүүлэхээр зохицуулагдсан.

Монгол Улсын эдийн засгийн бүс бүрд хамаарах аймгуудын ерөнхий хуваарийг дараахь байдлаар тогтоож, хөгжлийн тухайн үеийн нөхцөл байдалтай уялдуулан уг хуваарийг уян хатан өөрчилж болохоор байна:

a. баруун бүсэд: Баян-өлгий, Говь-Алтай, Завхан, Увс, Ховд
b. хангайн бүсэд: Архангай, Баянхонгор, Булган, Орхон, Өвөрхангай, Хөвсгөл
c. төвийн бүсэд: Говь-Сүмбэр, Дархан-Уул, Дорноговь, Дундговь, Өмнөговь, Сэлэнгэ, Төв
d. зүүн бүсэд: Дорнод, Сүхбаатар, Хэнтий.
e. Улаанбаатарын бүсэд: нийслэл хот, түүний дүүргүүдийн нутаг дэвсгэр, хот орчмын бүсийн дагуул хотууд тус тус орно гэж тусгажээ.

Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилтыг хэрэгжүүлэх үе шатыг 2010 оноос хойшхи 10 жилд бүсүүдийн хүрээнд бий болсон бүс нутаг хот байгуулалтын нэгдмэл тогтолцоо, бүс хоорондын болон улс хоорондын аж ахуйн хоршилт, дэд бүтцийн сүлжээнд үндэслэн аймаг, бүс нутгийн аж ахуйн бие даасан байдлыг дээшлүүлэх, бүс нутгийн эдийн засаг, нийгмийн тэнцвэрт хөгжлийг хангах, улмаар үндэсний эдийн засаг, нийгмийн дэвшлийг түргэтгэх нутаг дэвсгэрийн бүтэц, зохион байгуулалтын дотоод, гадаад таатай орчин бүрдэж эхэлнэ.

3.2 Аялал жуулчлалын салбарын удирдлага зохион байгуулалт

2012 онд Соёл, Спорт, Аялал жуулчлалын Яам болж шинээр байгуулагдсан нь аялал жуулчлалын салбарыг дотоодод болон гадаадын аялагч жуулчдад илүү хүртээмжтэй байдлаар зохион байгуулахад дөхөм болсон. Манай улсын аялал жуулчлалын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллагын ерөнхий тогтолцоо нь Соёл, спорт, аялал жуулчлалын яам, Ерөнхий сайдын дэргэдэх Аялал жуулчлалын бодлого зохицуулах Үндэсний зөвлөл, аймаг, нийслэлийн аялал жуулчлалын асуудал хариуцсан нэгжүүд буюу Нийслэлийн аялал жуулчлалын газар, Аймгуудын Байгаль орчин, аялал жуулчлалын газруудаас бүрдэж байна. Аялал жуулчлалын салбарын гадаад харилцаа сүүлийн жилүүдэд өргөжиж арав гаруй улс оронтой хамтран ажиллах Засгийн газар, яамд хоорондын хэлэлцээр байгуулснаас гадна Аялал жуулчлалын мэдээллийн төвийг Улаанбаатар хот, Япон улсын Токио, БНХАУ-ын Бээжин, БНФУ-ын Парис хотуудад байгуулаад байна. Монгол Улс Дэлхийн аялал жуулчлалын байгууллагад 1991 онд гишүүнээр элсэж, бүс нутгийн болон олон улсын аялал жуулчлалын байгууллагуудын үйл ажиллагаанд идэвхитэй оролцдог болов. Монгол орныг гадаадад сурталчилах, гадаадын жуулчдын тоог нэмэгдүүлэх зорилгоор БНХАУ, БНСУ, ИБУИНВУ, ХБНГУ, Япон зэрэг улсад зохиогддог олон улсын аялал жуулчлалын томоохон үзэсгэлэн яармагуудад тогтмол оролцож байна.

3.3 Аялал жуулчлалын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын менежментийн чадамж

Судалгаагаар аялал жуулчлалын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын менежментийн чадамжийн үнэлгээний дундаж оноо 54.7 хувьтай буюу “дундаж” үнэлгээтэй гарсан бөгөөд хамт олон болон хэрэглэгчийн үнэлгээний хоорондын нийт зөрүүгээр тооцсон индекс нь 0.50 байна. Хамт олны үнэлгээг индексжүүлэн жигнэсэн дунджаар тооцоход үнэлгээ нь 30.56 хувьтай гарсан бөгөөд индексээр тооцвол 0.56 байна. Хэрэглэгчдийн үнэлгээг индексжүүлэн жигнэсэн дунджаар тооцоход үнэлгээ нь 60.40 хувьтай гарсан бөгөөд индексээр тооцвол 0.39 байна. Чадамжийн шинжилгээгээр хамгийн өндөр үзүүлэлт нь хамт олны хувьд байгууллагын гадаад, дотоод харилцаа, хамтын ажиллагаа сайн гэж үнэлсэн байсан бол хэрэглэгчдийн зүгээс тус байгууллага нөөцийг ашиглах ур чадвар, чадавхи дээгүүр гэж үнэлжээ. Хамт олон хэрэглэгчдээс өгсөн үнэлгээний дунджийг авч үзвэл, тус байгууллагын нөөцийн ашиглалт, чадавхи хангалттай гэж үзсэн.

Менежментийн чадамжийн хамгийн сул үзүүлэлт нь хамт олны хувьд бүтээмж, чанар, гүйцэтгэл хангалтгүй, тус байгууллага дэвшүүлж буй зорилго, зорилтуудаа анхаарах шаардлагатай гэж үзжээ. Судалгаагаар аялал жуулчлалын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын менежментийн чадамжийн үнэлгээний дундаж оноо 54.7 хувьтай буюу “дундаж” үнэлгээтэй гарсан бөгөөд хамт олон болон хэрэглэгчийн үнэлгээний хоорондын нийт зөрүүгээр тооцсон индекс нь 0.50 байна.

1. Зорилго, зорилтын талаархи үнэлгээний дундаж 50.39 хувь байна.
2. Манлайлах чадварыг 53.08 хувь гэж дүгнэлээ.
3. Бүтэц зохион байгуулалтын талаархи үнэлгээ 54.1 байна.
4. Судалгаанаас үзвэл идэвхжүүлэлт, хөшүүргийн талаархи үнэлгээ 52.88 хувьтай байна.
5. Харилцаа, хамтын ажиллагааны талаархи үнэлгээ 59.85 хувьтай байна.
6. Байгууллагын зан үйл, соёлын талаархи үнэлгээ 57.95 хувьтай байна.
7. Нөөц ашиглалт, чадавхийн үнэлгээ 60.21 хувь байна.
8. Мэдлэг, инновацийн талаархи үнэлгээ 51.6 байна.
9. Бүтээмж, чанар, гүйцэтгэлийн талаархи үнэлгээ 52.67 хувьтай байна

3.3 Салбарын хөрөнгө оруулалт, дэд бүтэц

Ìîíãîë óëñàä íèéò 560 òóð îïåðàòîð, 300-ààä çî÷èä áóóäàë ¿éë àæèëëàãààãàà ÿâóóëäàã. Ñ¿¿ëèéí ãóðâàí æèëèéí áàéäëààð æóóë÷äûí òîî 11.0 õóâèàð, àÿëàë æóóë÷ëàëààñ îðñîí îðëîãî 32.5 õóâèàð òóñ òóñ ºñºâ. Ìîíãîë Óëñ çºâõºí 2011 îíä 460.0 îð÷èì ìÿíãàí æóóë÷èí õ¿ëýýí àâ÷, àÿëàë æóóë÷ëàë äîòîîäûí íèéò á¿òýýãäýõ¿¿íèé 4.0 îð÷èì õóâèéã ýçëýõ áîëîâ. Ýíý ñàëáàðò 25.0 ìÿíãà îð÷èì àæëûí áàéð áèé áîëîâ.

Монгол Улсын агаарын тээврийн нийт зорчигч эргэлт 2010 онд 665,803 хүрсэн. Үүнээс олон улсын зорчигч эргэлт 529,000 байсан нь нийт эргэлтийн 79%, харин дотоодын зорчигч эргэлт 137,000 буюу 21%-ийг эзэлж байна. Зам тээврийн салбарт томоохон төсөл хөтөлбөрүүд далайцтай хэрэгжиж эхэлсэн. Төрөөс төмөр замын тээврийн талаар баримтлах бодлогын баримт бичгийг боловсруулж аялал жуулчлал, уул уурхайн хөгжлийг хангах чиглэлийг гаргасан.

Хүний нөөцийн шинжилгээ

Салбарт шууд ба шууд бус утгаар ажиллагсад, хөдөлмөр эрхлэгчдийн тоо нэмэгдсээр байгаа. Àÿëàë æóóë÷ëàëûí ñàëáàð íü áóñàä áèçíåñèéí ñàëáàðûã áîäâîë ñýòãýë ç¿é äýýð òóëãóóðëàí ÿâàãääàã ºâºðìºö ñýòãýë ç¿éí áèçíåñ þì. Ìîíãîë îðîíä ýíý ÷èãëýëèéí ñóäàëãàà øèíæèëãýýíèé á¿òýýë¿¿ä ÷ áóñàä ãàäààä õýëíýýñ îð÷óóëàãäàí óëàì ºðãºæèæ áàéíà. Àÿëàë æóóë÷ëàëûí ÷èãëýëýýð ¿éë àæèëëàãàà ÿðõýëäýã áàéãóóëëàãóóä òóñ ÷èãëýëýýð ìýðãýæèëòýí áýëòãýäýã èõ, äýýä áîëîí ìýðãýæëèéí ñóðãóóëèóäòàé õàìòðàí àæèëëàõ íýí ñîíèðõîëòîé áàéäàã. Ìîíãîë óëñàä ýíý ÷èãëýëýýð ñóäàëãàà øèíæèëãýý õèéæ áóé ìýðãýæèëòýíã¿¿äèéí òîî, óð ÷àäâàð, á¿òýýë òóóðâèë íü ºññººð áàéíà. Аялал жуулчлалын байгууллагууд ÷àäâàðëàã áîëîâñîí õ¿÷íýý òîãòîîõ áàðèõ ¿íäñýí àðãóóäûã èõýýð õýðýãëýäýã áîëîõ íü судалгаанаас õàðàãääàæ áàéãààá ºãºººä àÿëàë æóóë÷ëàëûí ìýðãýæèëòýí óð ÷àäâàð ñàéòàé òîõèîëäîëä àëèâàà àÿëàë æóóë÷ëàëûí ¿éë àæèëëàãààã ýðõýëäýã áàéãóóëëàãàä òîãòâîð ñóóðüøèëòàé àæèëëàí öàëèí õºëñ, íýð õ¿íäýý äýýøë¿¿ëýõ á¿ðýí áîëîìæîî áèé ãýäýã íü òîäîðõîé õàðàãääàæ áàéíà. Ñóäàëãààíä õàìðàãäñàí íèéò îþóòíóóäààñ 35 õóâü íü ýíý ñàëáàð èðýýä¿éòýé ãýæ õàðèóëñàí.

Баруун бүсийн тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нөөц

1997 онд Дэлхийн шим мандлын нөөц газрын сүлжээнд хамрагдсан Увс нуурын ай савын Дархан цаазат газар, Баян-Өлгий, Ховд, Увс аймгийн Алтай Таван богд, Цамбагарав, Цэнгэл хайрхан, Мөнх хайрхан, Цагаан дэглий, Цагаан шувуут, Түргэний нуруу, Хархираа зэрэг өндөр уулс, Тэс Түргэн, Хархираа, Хангилцаг зэрэг түргэн урсгалт голууд байдаг. 1966 онд ЮНЕСКО-гоос Ховд хотын дэргэдэх Ямаат-Улаан гэдэг нүцгэн улаан буурал уул, Манхан сумын нутаг дахь Хойд Цэнхэрийн агуй, мөн дархан цаазат Отгонтэнгэр уулыг “Дэлхийн гайхамшигт үнэт зүйл болох нь” зэрэглэлээр дэлхийн соёлын өвд бүртгэж авсан байна. Улаангом хотын дэргэдэх Чандмань Улаан уулын археологийн олдвор нь эртний түүх, соёлын нандин өвд зүй ёсоор тооцогддог. Монгол орны үзэсгэлэнт байгаль, баруун Монголын олон ястны амьдрал ахуй зэргийг сонирхуулах өргөн боломжтой. Зэгс, хулсан шагшуурга дунд завиар аялан, ховор жигүүртэн шувууд болон усны амьтдыг үзэх, загасчлах чиглэлээр Увс нуур, мөн Хар-ус нуурын өмнөд эргээр аялал жуулчлалын бааз байгуулах нөөц байна. Ховд аймгийн Хар-ус нуурын хойд эргээр усан спорт хөгжүүлэх боломжтой. Баруун бүсэд түүх-археологийн болон шашин угсаатны зүйн чиглэлийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх өргөн боломж байна.

Strength – давуу тал	Weakness – сул тал

➢ Аялал жуулчлалын нөөц сайн ➢ Түүх соёлын нөөц арвин ➢ Тусгай хамгаалалтай газрууд их ➢ Олон угсаатаны соёл ➢ Харилцаа холбоо сайн хөгжсөн ➢ Хүний гарт бага өртсөн газартай ➢ Монгол орны түүх соёлын дурсгалын үнэт зүйл их ➢ Хоёр хөрш орныг холбох боломж өндөр	➢ Жуулчинд зориулсан үйлчилгээний стандартын байгууллага байхгүй ➢ Жуулчидад зориулсан үйлчилгээний газар ховор ➢ Жуулчны аюулгүй байдлыг хангах тал дээр тааруу ➢ Жуулчинд зориулсан арга хэмжээ зохион байгуулдаггүй ➢ Жуулчинд зориулсан бүтээгдэхүүний үнэ харьцангуй өндөр
Opportunities-боломж	Threat – аюул
➢ Байгалийн сонин хачин дэлхийд гайхагдах нөөцтэй ➢ Аялал жуулчлалын үзмэрийн үнэ цэнэ сайн ➢ Жуулчдын аюулгүй байдлыг хангах асуудлыг сайжруулах боломж бий ➢ Сурталчилгаа сайн хийвэл жуулчин үзэж харах зүйл арвин ➢ Хүний гарт үл өртсөн унаган байгал ➢ Нүүдэлчин угсаатны соёлыг харуулсан төв байгуулах боломж их ➢ Дэлхийд гайхагдах түүх соёлын үзвэртэй ➢ Тусгай хамгаалалттай газар харьцангуй их ➢ Байгалийн бүс бүслүүрийг нэг дор харах боломж их ➢ Ховор амьтан ургамалын нөөцтэй ➢ Нутгийн зон олны соёл нөлөөлөд ороогүй	➢ Хэрвээ энэ байдлаараа яваад байвал бусад бүсд жуулчин илүү очино ➢ Байгаль, угсаатны нөөцөө ашиглан аялал жуулчлалын төвийг барихгүй бол ➢ Соёлын үнэт зүйлийг дэлгэн харуулах асуудлыг анхаарахгүй бол бусад орны хуурамч зүйлд хэрэглэгчээ алдана ➢ Бүсүүдийн төв, аялал жуулчлалын үйлчилгээний байгууллага хомс

Хангайн бүсийн тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нөөц

Цэнгэг устай нуур, байгалийн үзэсгэлэн бүхий Хөвсгөлийн бүсэд усан онгоц, завиар аялах, Үзэсгэлэнт байгаль, ан амьтан, шувуу ажиглах, боломжтой газарт загасчлах, өвлийн улиралд цана, тэшүүр, уулын цанын спортыг хөгжүүлэх, дархад цаатан ардын амьдрал ахуй, зан заншил, соёл, цааны аж ахуйтай танилцуулах чиглэлтэй аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой. Монголын түүх, соёлын ховор нандин дурсгал, үзэсгэлэнт байгаль бүхий Орхон голын бүсэд эртний олон овог аймаг, улс гүрний үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалт зүйл, хот, балгасын туурь, хөшөө, монголын модон сийлбэрийн урлаг, монголын ард түмний ахуй соёл, зан үйлтэй танилцуулах, Морь, сарлаг унуулах, загасчлах, Рашаан эмчилгээ, сувилгаа хийлгэх, Байгалийн элдэв сонин тогтоц, үзэсгэлэнт газрыг ажиглах чиглэлтэй аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой.

Strength – давуу тал	Weakness – сул тал
➢ Байгалын аялал жуулчлалын нөөц сайн ➢ Тусгай хамгаалалтай газрууд их ➢ Хоёр хөрш орныг холбох боломж өндөр ➢ Ховор амьтан ургамал ➢	➢ Жуулчинд зориулсан үйлчилгээний стандартын байгууллага цөөн ➢ Жуулчидад зориулсан үйлчилгээний газар ховор ➢ Жуулчны аюулгүй байдлыг хангах тал дээр тааруу ➢ Жуулчинд зориулсан арга хэмжээ цөөн зохион байгуулдаг ➢ Жуулчинд зориулсан бүтээгдэхүүний үнэ харьцангуй өндөр
Opportunities-боломж	Threat – аюул

➢ Байгалийн сонин хачин дэлхийд гайхагдах нөөцтэй ➢ Хүний гарт үл өртсөн унаган байгал ➢ Дэлхийд гайхагдах түүх соёлын үзвэртэй ➢ Тусгай хамгаалалттай газар харьцангуй их ➢ Байгалийн сонин тогтоцот газрууд их ➢ Ховор амьтан ургамалын нөөцтэй	➢ Хэрвээ энэ байдлаараа яваад байвал бусад бүсд жуулчин илүү очино ➢ Байгаль, түүх соёлын нөөцөө ашиглан аялал жуулчлалын төвийг барихгүй бол ➢ Соёлын үнэт зүйлийг дэлгэн харуулах асуудлыг анхаарахгүй бол бусад орны хуурамч зүйлд хэрэглэгчээ алдана ➢ Бүсүүдийн төв, аялал жуулчлалын үйлчилгээний байгууллага хомс

Төвийн бүсийн тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нөөц

Эх газрын говийн байгаль, ан амьтан, Дотоодын аялал жуулчлал, Соёлын аялал жуулчлал, Говийн бүсэд говийн унаган төрхөөрөө байгаа эмзэг онгон байгаль, ургамал, цаг уурын үзэгдэл, байгалийн элдэв сонин тогтоц,ховор ан амьтанг ажиглах, Эртний шим ертөнцийн үлдэгдэл, палеонтологийн олдворыг үзүүлэх, Зөвшөөрөгдсөн зарим ан амьтанг агнуулах, Нар, элсний эмчилгээ засал, сувилгаа хийх, Тэмээний аж ахуйтай танилцуулах чиглэлтэй аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой.

Strength – давуу тал	Weakness – сул тал
➢ Аялал жуулчлалын нөөц сайн ➢ Түүх соёлын нөөц арвин ➢ Тусгай хамгаалалтай газрууд их ➢ Харьцангуй дэд бүтэц сайн ➢ Харилцаа холбоо сайн хөгжсөн ➢ Монгол орны түүх соёлын дурсгалын үнэт зүйл их ➢ Хоёр хөрш орныг холбох боломж өндөр ➢ Буддын шашны дэлхийн төв болох магадлалтай ➢ Ховор амьтан ургамал ➢ Дэлхийн энергийн төв	➢ Жуулчинд зориулсан үйлчилгээний стандартын байгууллага цөөн ➢ Жуулчидад зориулсан үйлчилгээний газар ховор ➢ Жуулчны аюулгүй байдлыг хангах тал дээр тааруу ➢ Жуулчинд зориулсан арга хэмжээ цөөн зохион байгуулдаг ➢ Жуулчинд зориулсан бүтээгдэхүүний үнэ харьцангуй өндөр
Opportunities-боломж	Threat – аюул
➢ Байгалийн сонин хачин дэлхийд гайхагдах нөөцтэй ➢ Аялал жуулчлалын үзмэрийн үнэ цэнэ сайн ➢ Жуулчдын аюулгүй байдлыг хангах асуудлыг сайжруулах боломж бий ➢ Сурталчилгаа сайн хийвэл жуулчин үзэж харах зүйл арвин ➢ Хүний гарт үл өртсөн унаган байгал ➢ Нүүдэлчин угсаатны соёлыг харуулсан төв байгуулах боломж их ➢ Дэлхийд гайхагдах түүх соёлын үзвэртэй ➢ Тусгай хамгаалалттай газар харьцангуй их ➢ Байгалийн сонин тогтоцот газрууд их ➢ Ховор амьтан ургамалын нөөцтэй	➢ Хэрвээ энэ байдлаараа яваад байвал бусад бүсд жуулчин илүү очино ➢ Байгаль, түүх соёлын нөөцөө ашиглан аялал жуулчлалын төвийг барихгүй бол ➢ Соёлын үнэт зүйлийг дэлгэн харуулах асуудлыг анхаарахгүй бол бусад орны хуурамч зүйлд хэрэглэгчээ алдана ➢ Бүсүүдийн төв, аялал жуулчлалын үйлчилгээний байгууллага хомс

Зүүн бүс бүсийн тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нөөц

Их эзэн Чингис хааны амьдрал ахуйтай холбоотой Гурван голын сав нутгийн бүсэд Чингис хааны нэртэй холбоотой газар нутаг,хөшөө дурсгалыг үзэж сонирхох боломжтой. Хэнтийн нурууны үзэсгэлэнт онгон байгаль, ан амьтан үзэх, Монголын эртний түүх, соёлын дурсгалт хөшөө, булш, бунхан үзэх, Буриад зоны зан заншил, соёл ахуйтай танилцуулах чиглэлтэй аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой. Тал хээрийн онгон байгалийг харуулсан дорнод талын бүсэд уужим их тал хээрийн нутаг, ан амьтан, шувуу ажиглах,Сөнөсөн галт уулсаар аялах, Эртний хүн чулуун хөшөөнүүд үзэж сонирхох, Дэлхийн II дайны түүхийг харуулсан цогцолбор дурсгалтай танилцуулах, Зээр, гөрөөс агнах, Дорнод монголын ард түмний зан заншил, соёл, ахуйтай танилцах, Байгалийн халуун уур агаарыг эмчилгээ, сувилгаанд ашиглах чиглэлтэй аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой.

Strength – давуу тал	Weakness – сул тал
➢ Аялал жуулчлалын нөөц сайн ➢ Дэлхийд өрсөлдөхүйц Чингэс хааны дурсгалт газар ➢ Түүх соёлын нөөц арвин ➢ Тусгай хамгаалалтай газрууд их ➢ Харьцангуй дэд бүтэц сайн ➢ Харилцаа холбоо сайн хөгжсөн ➢ Монгол орны түүх соёлын дурсгалын үнэт зүйл их ➢ Хоёр хөрш орныг холбох боломж өндөр ➢ Ховор амьтан ургамал	➢ Жуулчинд зориулсан үйлчилгээний стандартын байгууллага цөөн ➢ Жуулчидад зориулсан үйлчилгээний газар ховор ➢ Жуулчны аюулгүй байдлыг хангах тал дээр тааруу ➢ Жуулчинд зориулсан арга хэмжээ цөөн зохион байгуулдаг ➢ Жуулчинд зориулсан бүтээгдэхүүний үнэ харьцангуй өндөр ➢ Аялал жуулчлалын байгууллага цөөн
Opportunities-боломж	**Threat – аюул**
➢ Хүнну, Чингэс хааны түүх соёлын нөөц арвин ➢ Байгалийн сонин хачин дэлхийд гайхагдах нөөцтэй ➢ Аялал жуулчлалын үзмэрийн үнэ цэнэ сайн ➢ Жуулчдын аюулгүй байдлыг хангах асуудлыг сайжруулах боломж бий ➢ Сурталчилгаа сайн хийвэл жуулчин үзэж харах зүйл арвин ➢ Хүний гарт үл өртсөн унаган байгал ➢ Нүүдэлчин угсаатны соёлыг харуулсан төв байгуулах боломж их ➢ Дэлхийд гайхагдах түүх соёлын үзвэртэй ➢ Тусгай хамгаалалттай газар харьцангуй их ➢ Байгалийн сонин тогтоцот газрууд их ➢ Ховор амьтан ургамалын нөөцтэй	➢ Хэрвээ энэ байдлаараа яваад байвал бусад бүсд жуулчин илүү очино ➢ Байгаль, түүх соёлын нөөцөө ашиглан аялал жуулчлалын төвийг барихгүй бол ➢ Соёлын үнэт зүйлийг дэлгэн харуулах асуудлыг анхаарахгүй бол бусад орны хуурамч зүйлд хэрэглэгчээ алдана ➢ Бүсүүдийн төв, аялал жуулчлалын үйлчилгээний байгууллага хомс

Улаанбаатар бүсийн тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын нөөц

Монголын ард түмний эртний болон одоогийн хөгжил дэвшлийг харуулах, Төрөл бүрийн музей үзэх, Нийслэл хотын байдалтай танилцах, Хурал зөвлөлгөөн, бизнесийн уулзалт зохион байгуулах, Улаанбаатар хотын ойролцоох үзэсгэлэнт онгон байгаль,Эртний түүх, соёлын дурсгалт зүйлтэй танилцуулах чиглэлтэй аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой. Аялал жуулчлалын салбарын зорих үзмэрүүдийн тоо нэмэгдэж үйл ажиллагаанд эерэг нөлөө үзүүлж байгаагийн нэг нь Цонжин болдог, 13 дугаар зуун цогцолбор юм.

Strength – давуу тал	Weakness – сул тал

➢ Аялал жуулчлалын төлөвшил сайн ➢ Дэд бүтэц сайн ➢ Олон улсын сүлжээний буудлуудтай ➢ 3-аас дээш одтой буудал 56 байна ➢ Харилцаа холбоо сайн хөгжсөн ➢ Хоол үйлчилгээний байгуулга сайн ➢ Монгол орны түүх соёлын дурсгалын төвлрөл ➢ Олон улсын нисэх онгоц, төмөр замын буудал ➢ Тээврийн хөгжил сайн ➢ Улс төр эдийн засгийн төв ➢ Бусад бүсээс харьцангуй хөгжил сайн	➢ Байлийн нөөц тааруу ➢ Жуулчинд зориулсан гудамж тайлбай бараг байхгүй ➢ Жуулчидад зориулсан үйлчилгээний газар ховор ➢ Жуулчны аюулгүй байдлыг хангах тал дээр тааруу ➢ Жуулчинд зориулсан арга хэмжээ нь богино хугацаанд болдог ➢ Жуулчинд зориулсан бүтээгдэхүүний үнэ харьцангуй өндөр
Opportunities-боломж	Threat – аюул
➢ Музейн цогцолбор барих боломжтой ➢ Аялал жуулчлалын үйлчилгээний байгууллагуудын үйлчилгээг сайжруулах боломжтой ➢ Жуулчдын аюулгүй байдлыг хангах асуудлыг сайжруулах боломж бий ➢ Сурталчилгаа сайн хийвэл жуулчин үзэж харах зүйл их ➢ Нүүдэлчин Суурьшмал соёлыг харьцуулан харах хамгийн сайн шийдэл ➢ Дэлхийд гайхагдах түүх соёлын үзвэртэй	➢ Хэрвээ энэ байдлаараа яваад байвал бусад бүсд жуулчин илүү очино ➢ Түүх соёлын гол төвийг стратегээ болгон хөгжүүлэхгүй бол бусдад алдана ➢ Соёлын үнэт зүйлийг дэлгэн харуулах асуудлыг анхаарахгүй бол бусад орны хуурамч зүйлд хэрэглэгчээ алдана

БҮСҮҮДИЙН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖИЛД МЕСКАРДОГИЙН ҮНЭЛГЭЭГ АШИГЛАН ҮНЭЛЭХ НЬ

	БҮСҮҮД	Чанарын дээд түвшинд хөгжсөн	Нийгмийн тэнцвэрт байдал болон олон нийт, нутгийн иргэдийн оролцоог хангасан	Байгалийн нөөцийг зохистой ашиглах:	Рекрацийн , сургалт танин мэдэхүйн, соёлын боломжуудыг хойч үед уламжлуулах	Нутаг дэвсгэрийн байгаль, соёлын өвийг тусгасан аялалын хөтөлбөр, үйл ажиллагаагаар явуулах	Жуулчдад нутгийн онцлогийг таниулж нийгэм байгалийг хадгалан хамгаалах үйл ажиллагаанд	Аж үйлдвэрлэлийн өөр бусад хэлбэрүүдийн үнэ цэнийг бууруулалгүй нутаг дэвсгэрийн тогтвортой хөгжлийг хангах	Орон нутгийн, бус нутгийн, үндэсний төлөвлөгөөнд багтсан байх	Авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээ
1	Баруун бүсэд: Баян-Өлгий, Говь-Алтай, Завхан, Увс, Ховд;	1	3	3	6	5	5	5	3	1.1 Аялал жуулчлалын цогцолборыг байгуулах 1.2.Аялалын зам харгүй маршрутыг тусгай сонирхолын аялалын маршрутыг бий болгох 1.3 Зам дагуу сүлжээний хоолны газар амрах байруудыг бий болгох 1.4 Жуулчин үзэж харах зүйлийг хамгаалан үзвэрийн зориулалттай болгох
2	Хангайн бүсэд: Архангай, Баянхонгор, Булган, Орхон, Өвөрхангай, Хөвсгөл;	2	4	2	2	4	4	5	4	2.1.Хар хорин бүсийн төвийг олон улсад өрсөлдөхүйц болгох 2.2.Аялалын зам маршрутыг тусгай сонирхолын аялалын бүсээр төрөлжүүлэн төлөвлөх 2.3 Зам дагуу сүлжээний хоолны газар амрах байруудыг бий болгох 2.4 Жуулчин үзэж харах зүйлийг хамгаалан үзвэрийн зориулалттай болгох
3	Төвийн бүсэд: Говьсүмбэр, Дархан-Уул, Дорноговь, Дундговь, Өмнөговь, Сэлэнгэ, Төв;	3	4	1	2	3	4	5	5	2.1.Өмнөговьд палеонтлогийн, Хамрийн хийдэд Данзанравжаа цогцолборыг барьж байгуулан бүсийн төвийг олон улсад өрсөлдөхүйц болгох 2.2.Аялалын зам маршрутыг тусгай сонирхолын аялалын бүсээр төрөлжүүлэн төлөвлөх 2.3 Зам дагуу сүлжээний хоолны газар амрах байруудыг бий болгох 2.4 Жуулчин үзэж харах зүйлийг хамгаалан

									үзвэрийн зориулалттай болгох
4	Зүүн бүсэд: Дорнод, Сүхбаатар, Хэнтий;	1	2	2	2	2	2	1	1	2.1.13-р зуун Чингэс хааны төвийг байгуулан олон улсад өрсөлдөхүйц болгох 2.2.Аялалын зам маршрутыг тусгай сонирхолын аялалын бүсээр төрөлжүүлэн төлөвлөх 2.3 Зам дагуу сүлжээний хоолны газар амрах байруудыг бий болгох 2.4 Жуулчин үзэж харах зүйлийг хамгаалан үзвэрийн зориулалттай болгох
5	Улаанбаатарын бүсэд: Нийслэл хот, түүний дүүргүүдийн нутаг дэвсгэр, хот орчмын бүсийн дагуул хотууд	2	2	1	2	4	1	2	3	2.1.УБ хотод жуулчны төвийг байгуулах аялалын мэдээллийн томоохон баазыг байгуулах 2.2.Аялалын зам маршрутыг тусгай сонирхолын аялалын бүсээр төрөлжүүлэн төлөвлөх 2.3 Зам дагуу сүлжээний хоолны газар амрах байруудыг бий болгох

Дөрөв. Аялал жуулчлалын бүсүүдэд тусгай сонирхлын аялалыг хөгжүүлэхэд чиглэгдсэн стратеги сонголт, боломжит хувилбар

Аялал жуулчлалын салбарт шууд ба шууд бус нөлөөлөх микро макро орчны шинжилгээ хийх, дотоод орчны судалгааг гүйцэтгэж, менежментийн чадамжийн шинжилгээ хийх, орчны нөхцөл байдалд үнэлгээ өгч боломж, бэрхшээл, давуу болон сул талуудыг тодорхойлох, нөлөөллийг тодорхойлсны үндсэн дээр нэгдсэн дүгнэлт гаргаж ДБ, СБ, ДА, СА стратегиудын шийдлийг тодорхойлох зэрэг зорилтуудыг дэвшүүлэн ажилласан. Тус судалгааны үр дүнд Аялал жуулчлалын салбарын тусгай сонирхлын аялал жуулчлалд нөлөөлөх нөлөөллийн шинжилгээг хийж гүйцэтгэлээ.

Судалгааны арга зүй: Аялал жуулчлалын салбарын орчны суурь судалгаанд баримтын судалгаа, асуумж судалгаа, процессийн шинжилгээ, Gap шинжилгээ, Вилсоны матриц, асуудал шалтгааны шинжилгээ, мексоны шинжилгээ, чадамжийн индексийн шинжилгээ, экспертийн шинжилгээ, SWOT шинжилгээ, Нөлөөллийн үнэлгээний арга, CROSS SWOT шинжилгээ, Эрсдлийн нөлөөллийн шинжилгээ зэргийг ашиглаж ò¿¿âýð ñóäàëãàà, àжиглалт судалгаа áîëîí õàðüöóóëàí æèøèõ, задлан шинжлэх, íýãòãýí ä¿ãíýõ àðãóóäûã õýðýãëýëýý.

Судалгааны шинэлэг тал нь Аялал жуулчлалын салбарын системийн орчинг иж бүрнээр тодорхойлж тэдгээрээс тулгамдаж буй бэрхшээл, сул талаас үүсч болох эрсдлийг илрүүлэн нөлөөллийн зэрэглэлд ангилсантай холбоотой юм.

Үндэсний Хөгжлийн цогц бодлого, Засгийн газрын мөрийн хөтөлбөр, бүсчилсэн хөгжлийн зорилго зорилтууд нь Аялал жуулчлалын салбараас хүлээх хүлээлт, хөгжлийн идэвхтэй хамтын ажиллагааг шаардаж байгаа нь орчны шинжилгээнээс тодорхой байна.

Тус салбарын хувьд макро, микро орчны хувьд **164 боломж, 68 аюул** бэрхшээл, дотоод орчны **79 давуу тал, 82 сул тал**ыг тодорхойлсон болно. Эдгээрийн үр дүнд гаалийн байгууллагын хувилбар сонголт нь судалгааны нэгдсэн дүнгээр **СУЛ ТАЛАА ШИЙДВЭРЛЭЖ БОЛОМЖОО АШИГЛАХ** стратегийг хэрэгжүүлэх хэрэгцээ шаардлага байгааг харуулж байна. CROSS SWOT шинжилгээгээр богино, дунд, урт хугацаанд хэрэгжүүлэх гол шийдэл, зорилтуудыг тодорхойлж гаргалаа.

НӨХЦӨЛ БАЙДЛЫН ШИНЖИЛГЭЭНД ҮНДЭСЛЭСЭН СТРАТЕГИЙН ХУВИЛБАР СОНГОЛТ, УРТ ХУГАЦААНЫ ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛЫН ТОМЬЁОЛОЛ

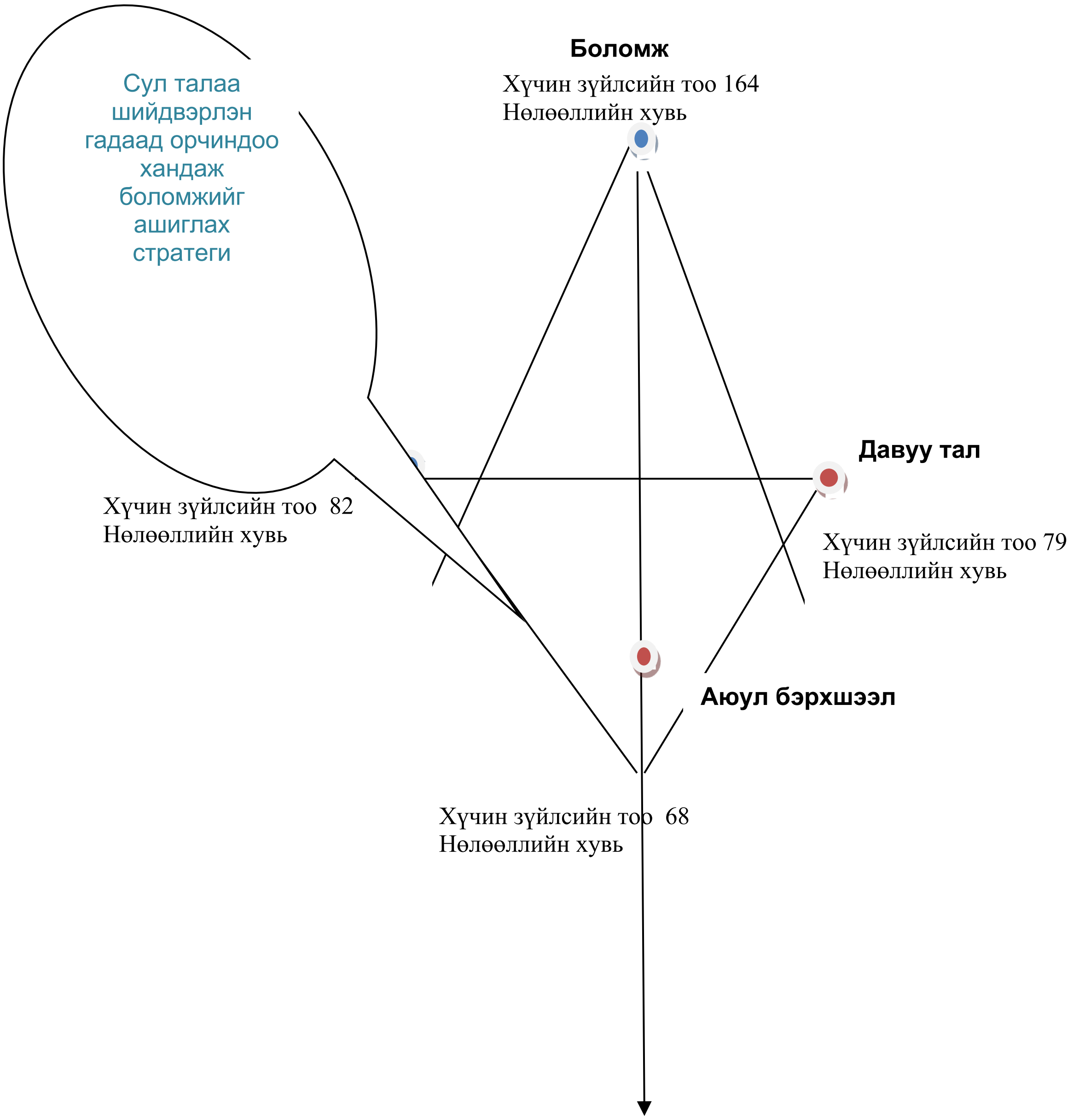

Тав. Аялал жуулчлалын бүсүүдэд тусгай сонирхлын аялалыг хөгжүүлэх үндсэн чиглэлүүд

Тусгай сонирхлын аялалын бүтээгдэхүүнийг хөгжүүлэх нөөц

№	Англи хэлээр	Монгол хэлээр	Аялал жуулчлалын бүс нутгууд				
			Улаанбаатар	Төвийн	Хангайн	Баруун	Зүүн
3	Visiting parks	Үндэсний парк үзэх	-	+	+	+	+
4	Hiking	Явганаар аялах	+	+	+	+	+
5	Explored a preserved are	Тусгай хамгаалттай газрын	+	+	+	+	+
6	Wildlife viewing	Зэрлэг онгон байгалтай танилцах	+	+	+	+	+
7	Nature trails in ecosystems	Экологын аялал	+	+	+	+	+
8	Environmental education	Хүрээлэн буй орчинтой танилцах	+	+	+	+	+
9	Bird watching	Шувуу ажиглах	+	+	+	+	+
10	Biking tour	Унадаг дугуйгаар аялах	+	+	+	+	+
11	Fresh water fishing	Цэнгэг усанд загасчлах	+	+	+	+	+
12	Mountain or rock climbing	Ууланд авирах	-	+	+	+	+
13	Walking	Явган зугаалах	+	+	+	+	+
14	Camping	Хээр хоноглох, жуулчны бааз	+	+	+	+	+
15	Visiting ocean	Далайд очих	-	-	-	-	-
16	Swimming	Усанд сэлэх	+	+	+	+	+
17	Ranching	Эдлэнгээр зугаалах	+	+	+	+	+
18	Boating	Завиар зугаалах	+	+	+	+	+
19	Beaches tour	Наран шарлага	-	+	-	+	+
20	Bush walking tour	Хээр талаар явган аялах	+	+	+	+	+
21	Group tour	Групп аялал	+	+	+	+	+
22	Individually tour	Ганцаарчилсан	+	+	+	+	+
23	Photo safari hunting tour	Ангийн аялал	-	+	+	+	+
24	Horse ridding tour	Морин аялал	+	+	+	+	+
25	Camel ridding tour	Тэмээн аялал	+	+	-	+	+
26	Fishing tour	Загасчлах аялал	+	+	+	+	+
27	Sight seeing tour	Түүхийн дурсгалт зүйлтэй танилцах	+	+	+	+	+
28	Balloon tour	Агаарын бөмбөрцгөөр аялах	+	+	+	+	+
29	Flight seeing tour	Агаарын аялал	+	+	+	+	+
30	Sky diving/ free tour	Агаарын чөлөөт уналт	-	-	-	-	-
31	Parachuting tour	Шүхрээр буух	+	+	+	+	+
32	Shopping tour	Дэлгүүр хэсэх	+	-	-	-	-
33	Explore tour	Нээлтийн аялал	+	+	+	+	+
34	Hobby paleontological tour	Палентлоги сонирхох аялал	+	+	-	+	-
35	Mongolian new year tour	Монголын шинэ жилийн аялал	+	+	+	+	+
36	Kayaking tour,	Каная, каяак завь	+	+	+	+	+

	canoeing tour						
37	4x4 driving tour	Авто машинтай аялал	+	+	+	+	+
38	Expedition / scientific tour	Эрдэм шинжилгээний судалгааны аялал	+	+	+	+	+
39	Ethnographical tour	Угсаатан судлах аялал	+	+	+	+	+
40	The naadam festival tour	Наадмын аялал	+	+	+	+	+
41	Hunting tour	Ангын аялал	+	+	+	+	+
42	Eagle hunting tour	Бүргэд агнах аялал	-	+	-	+	-
43	Adventure tour	Адал явдалт аялал	+	+	+	+	+
44	Conference tour	Хурал, зөвөлгөөний аялал	+	+	+	+	+
45	Cultural tour	Соёлын аялал жуулчлал	+	+	+	+	+
46	SPA tour	Эмчилгээ сувилгааны аялал	+	+	+	+	+
47	Religious tour	Шашны аялал	+	+	+	+	+
48	Dichic tour	Хээрийн аялал	+	+	+	+	+
49	Eating tour	Үндэстэн хоолны аялал	+	+	+	+	+
50	The **Ger** festival tour	Гэртэй танилцах	+	+	+	+	+
51	Sky tour	Тэнгэр судлах	+	+	+	+	+
52	Insects tour	Шавьж судлах аялал	+	+	+	+	+
53	Mongolian flowers tour	Монголын цэцэг судлах аялал	+	+	+	+	+
54	Animals tour	Амьтан судлах аялал	+	+	+	+	+
55	Motorcycle tour	Мотоцикл аялал	+	+	+	+	+
56	Train tour	Галт тэргээр аялах	+	+	+	+	+
57	Helicopter	Нисдэг тэрэгтэй аялал	+	+	+	+	+
58	Airplane	Онгоцны аялал	+	+	+	+	+
59	Race meeting horse	Морин уралдаан үзэх аялал	+	+	+	+	+
60	Caritas tour	Жимс, жимсгэнэ судлах аялал	+	+	+	+	+
61	Animals skeleton	Амьтдын араг яс судлах аялал	+	+	+	+	+
62	Mist tour	Будан, манан ашиглах	+	+	+	+	+
63	Misspend	Цаг мөнгөө дэмий үрэх аялал	+	+	+	+	+
64	Jewel	Үнэт чулуу судлах аялал	+	+	+	+	+
65	golden wedding	Алтан хурим үзэх аялал	+	+	+	+	+
66	Mountain 666	Уулын дугуйн аялал	+	+	+	+	+
67	Camel festivals	Тэмээний баяр үзэх аялал	-	+	-	+	-
68	Ice ankle festivals	Мөсөн шагайн наадам үзэх аялал	+	+	+	+	+
69	Camel, horse , yak polo festivals	Тэмээн, морин, сарлаган поло бэсрэг наадам үзэх аялал	+	+	+	+	+

70	Archeology	Археологийн аялал	+	+	+	+	+
71	Photo safari tour	Байгалийн зураг авах аялал	+	+	+	+	+
72	Pack animal tour	Ердийн хөсгөөр аялах аялал	+	+	+	+	+
73	Cave tour	Агуйн аялал	+	+	+	+	+
74	National costumes festivals	Үндэсний хувцасны үзүүлбэрийн аялал	+	+	+	+	+
75	Museum tour	Музейн аялал	+	+	+	+	+
76	Horse festivals	Адуу маллагааны уламжлалтай танилцах аялал	+	+	+	+	+
77	Gobi desserts tour	Говь цөлөөр аялах аялал	-	+	-	+	-
78	Worship custom	Овоо тахилгын зан үйлтэй танилцах аялал	+	+	+	+	+
79	National wrestling festivals	Үндэсний бөхийн барилдааныг үзэх аялал	+	+	+	+	+
80	Polk rock	Ардын урлагтай танилцах аялал	+	+	+	+	+

Монгол орны тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүний нөөцийн төлөвлөлт

№	Бүтээгдэхүүний түвшин	Ажилбарууд	Хугацаа
1	Үндсэн хэрэгцээг хангах	Монгол орны аялал жуулчлалын нөөцийг ангилан таниулах бүс нутгийн төвийг тодорхойлох	
2	Бүтээгдэхүүний бодит шинж чанарыг тодорхойлж бренд бүтээгдэхүүн бий болгох	Монгол орны аялал жуулчлалын нөөцийг бүсчлэн аялал жуулчлалын цогцолборуудыг бий болгох	
3	Жуулчны зах зээлд нэвтрүүлэх	Аялал жуулчлалын арга хэмжээ зохион байгуулах, тогтворжуулах	

Монгол орны тусгай сонирхлын аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүний ангилал

№	Бүтээгдэхүүний ерөнхий ангилал	Бүтээгдэхүүний худалдан авах зан төлөвлөөр нь	Шинж чанар
1	Жуулчны хэрэгцээнд зориулсан хэрэглээний бүтээгдэхүүн	Өргөн хэрэглээний бүтээгэдхүүн /Convenience products /	Жуулчны худалдан авалтын оролцоо, хэрэглээд дассан бүтээгдэхүүн, үнэ харьцангуй бага аялал жуулчлалын цогоцлборуудаар түгээмэл зарагддаг
		Сонголтот бүтээгдэхүүн	Хэрэглээний давтамж их бүтээгдэхүүн байх ба жуулчны оролцооны түвшин
		/ shopping products /	өндөр байна. Зах зээлд хувиарладт нь бүсүүдэд тодорхой цэгээр хийгдэнэ
		Онцгой бүтээгдэхүүн / specialty products /	Худалдан авалтын үйл явцад жуулчны оролцоо өндөр түвшинд байх ба зан төлөвөөс хамаарна. Үнэ цэнэ түүхэн цаг хугацааны хувьд онцгой байна.

		Идэвхгүй эрэлттэй бүтээгдэхүүн / unsought products /	Хэрэглээний оролцоо бага бүтээгдэхүүн Жуулчин төдийл сонирхохгүй
	Өөр бүтээгдэхүүн бий болгоход ашиглах бизнесийн бүтээгдэхүүн	Аялал жуулчлалын нөөцийг эргэлтэнд оруулах	Тухайн бүсийн эдийн засгийн чадавхийг сайжруулах

Монгол орны аялал жуулчлалын нөөц, бүтээгдэхүүний амьдралын мөчлөг

№	Үе	Хийгдэх үйл ажиллагаа	Хугацаа
1	Нэвтрэлт / introduction /	Монгол орны аялал жуулчлалын бүс нутаг дахь бүтээгдэхүүнийг таниулах Бүс нутгийн танилцуулга, маршрут хөтөлөр, гарын авлага, ном хэвлэх, web хийх, үзэсгэлэн яармагт оролцох	2013-2014 он
2	Өсөлт / growth /	Борлуулалтын орлогыг бүс нутагт нэмэгдүүлэхийн хэрээр үйл ажиллагааг нь өргөжүүлэн идэвхжүүлэх арга хэмжээг зохион байгуулна. Үнийн стратегийг боловсруулна	2014-2015 он
3	Тогтворжилт / maturity/	Аялалын бүс нутгуудад зах зээлийн ханалт үүсэн борлуулалтын өсөлт удаашран тогтворжиж, аажмаар унаж эхлэнэ.Зах зээлд өрсөлдөөн ширүүснэ.	2015-2016 он
4	Уналт / decline/	Уналтанд орсон бүтээгдэхүүнээ цаг алдалгүй тодорхойлж, шаардлагатай арга хэмжээг авах	2016-2017 он
Аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүний амьдралын мөчлөгийн уртасгах арга нь иноваци хийж, дахин хоногшуулах, оновчтой зар сурталчилгааг зохион байгуулна. Иноваци нь өөр түвшингүүдэд хийгдэнэ ➢ Үргэлжилсэн иновац (continuous) аялал жуулчлалын бүхийл зүйл нийгмээ даган хувьсан өөрчлөгдөж байна ➢ Эрчимтэй үргэлжилсэн иноваци (Dynamically continuous) Аялал жуулчлалын салбар дах технолгийн өөрчлөлт ➢ Үргэлжилдэггүй иноваци (discontinuous) Бүтээгдэхүүн үндэс сууриараа өөрчлөгдөж болно			

Монгол орны аялал жуулчлалын бүсийн төвийг тодорхойлох

Аялал жуулчлалын бүсүүдийг төвийг тодорхойлоход монгол орны авто зам, дэд бүтэц, мянганы замын босоо тэнхлэг, усан хангамж, байгалийн сонин тогтоц, бүсийн төвд татагдах байдал зэргийг харгалзан тодорхойлов. Мөн монгол орны эдийн засгийн бүсчлэлийг харгалзан үзсэн болно.

№	Бүсүүд	Бүсийн төвийн байршил	Аялал жуулчлалын нөөцийн чадавх	Бүсийн төвд хийгдэх байгууламжууд
1	Улаанбаатарын бүс	Цонжинболдог орчим	Улсын чанартай 16 музей Capital city and Cultural capitals – Íèéñëýë õîò “ Cultural City Улсын хамгаалалт байгаа 11 дурсгал Хотын хамгаалалт байгаа 17 дурсгал Монголын холсгүй үнэт зүйлсийн 90 гаруй хувь нь байна. Томоохон зочид буудлууд Зоогийн газрууд Олон улсын нисэх онгоцны буудал Олон улсын төмөр зам	Цонжинболдог цогцолбор 13 –р зуун цогцолбор Чацарганы тариалалт агро туризм Эмчилгээ сувилалын аялал жуулчлалын цогцолбо Динозаврын музей цогцолбор Зоогийн газар зочид буудлын цогцолбор Дэлхийн хэмжээний музейн цогцолбор
2	Баруун бүс	Говь-Алтай аймаг Шаргын говь	Уул хоорондын уудам хөндийн Баруун бүсийн авто зам дайран өнгөрдөг Дөргөний усан цахилгаан станцаас 24 цагийн цахилгаан их үүсгэвэр Газарзүйн байрлалын давуу тал Говь-Алтай уулсын байгалийн үзэсгэлэн Дэлхийд гайхагдах ховор амьтан ургамалын нөөцтэй Аялал жуулчлалын цогцолбор барих хангалттай талбайтай, нутгийн иргэд бэлчээрийн нөлөөлөл бага Босоо тэнхлэгийн авто төмөр зам тавих боломжтой Олон улсын чанартай онгоцны буудал барих боломжтой Цөлжсөн газар элсэн манханыг ашиглан өвөрмөц сонирхолын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх Жилийн дөрвөн улирал аялал жуулчлалыг	Элсэн манхан дундах Цогцолбор Ингэний ундаанд түшиглэсэн эмчилгээ сувилгааны цогцолбор Тэмээн поло, өвлийн аялал жуулчлалын цогцолбор Ховор амьтан хамгаалах эрдэм шинжилгээ, судалгааны цогцолбор Тусгай сонирхолын аялал жуулчлалын баруун бүсийн төвийн цогцолбор Аялал жуулчлалын сургалтын төвийн цогцолбор Зочид буудал зоогийн газрын цогцолбор Тээврийн хэрэгсэлийн үйлчилгээний газар Олон улсын чанартай онгоцны буудал Өвөрмонгол Тува улсыг холбосон олон улсын авто зам тавих

			хөгжүүлэх боломжит газарын төв	
3	Төвийн бүс	Өвөрхангай аймаг Хархорин сум	Эртний нийслэл Хархорум хотын туурь Газарзүйн байршлын давуу тал Төвийн бүсийн босоо тэнхлэгийн авто, төмөр зам тавих боломжтой Дотоодын аялал жуулчлалын нөөц сайн Усны нөөц сайн Жуулчидын үзвэр үйлчилгээний нөөц сайн Дэлхийн соёлын өвд бүртгэгдсэн хөндийд байрлана Зах зээлд харьцангуй сайн танигдсан	Монголын нүүдлийн соёлын цогцолбор Эртний хархорум хотын цогцолбор Эрдэнэзуу буддын шашны цогцолбор Зочид буудал зоогийн газрын цогцолбор Тусгай сонирхолын аялал жуулчлалын цогцолбор Жуулчны тээврийн хэрэгсэлийн үйлчилгээний газар Эрдэм шинжилгээ судалгааны төвийн цогцолбор Жуулчны мэдээллийн төв
4	Зүүн бүс	Хэнтийн аймаг Өндөрхаан орчим	-Хэвтээ тэнхлэгийн дагуух авто зам дайран өнгөрдөг -Газарзүйн байршил сайн - Усан хагамж сайн Босоо тэнхлэгийн дагуу авто зам барих боломжтой -Чингэс хааны түүхт газар	13-р зуун Зочид буудал зоогийн газрын цогцолбор байгуулах Чингэс хаан, Хүнну, Нууц товчоо, олон улсын төв байгуулах Жуулчны мэдээлийн төв Тусгай сонирхолын аялалын төв Ховор амьтан ургамалын хамгаалах олон улсын төв байгуулах Түүх соёлын судалгааны төвийг байгуулах

Аялал жуулчлалын бүсүүдэд онцгой сонирхолын дэд бүсийг байгуулах нь

№	Бүсийн төв	Дэд бүсийн төвийн байршил	Аялал жуулчлалын нөөцийн чадавх	Зохиогдох аялалын төрөл
1	Улаанбаатар орчмын бүс	1-р Тэрэлж орчимийн бүс	Горхи тэрэлжийн байгалийн цогцолборт газар, хагийн хар нуур	Байгалийн аялал Адал явдалт аялал Усан аялал
		Гацуурт орчмийн бүс	Гацууртын хадны зураг	Хадны зураг судлах аялал
		Хүй мандалын бүс	Хүй долоон худаг Морины уралдаан	Морний уралдаан үзэх сонирхох аялал
		Цонжинболдог Ар өвөр жанчивлангийн бүс	Морьт хөшөө 13 зуун цогцолбор, рашаан сувилал	- Түүхэн аялал - рашаан сувилал - эмчилгээний аялал -агро аялал
	Ховд аймаг Улиастай	Их нууруудын орчмийн бүс	Увс нуур Хяргас нуур Хархираа түргэний уулс Хар ус нуур Нүүдэлчин айл Манхан элс Нүүдэлчин зон Түүх соёлын нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 6-10 сар	Шувуу судлал Нуурын аялал Экологийн аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Нүүдлийн соёл иргэншилтэй танилцах аялал Эрүүл мэндийн аялал Аядал явдалт аялал

	аймаг Шаргын говь			Түүх соёлын аялал
		Баян-Өлгий орчмийн бүс	Мөнх цас мөсөн гол Казак түмний соёл Ховр ан амьтан Түүх соёлын нөөц Тусгай хамгаалалттай газрууд Уулын аялал Адал явдалт аялал Тусгай хамгаалалттай газар нутаг Ховор амьтан Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-9 сар	Уулын аялал Бүргэдийн баяр Түүх соёлын аялал Эрдэм шинжилгээний аялал Мөсөн гол мөнх цасд түшиглэсэн аялал Ховор амьтан ажиглах аялал Тусгай хмгаалалттай газраар аялах Түүх соёлын аялал
2		Алтайн өвөр говь орчмийн бүс	Тахийн тал Хонин усны хоолой Говийн их дархан газар орчим Ховор амьтан ургамал Захуй зармангийн говь Манхан элс Говийн нүүдэлчин зон Түүх соёлын нөө Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 6-10 сар	Мазаалай, ховор амьтан үржүүлэх, ажиглах судлах аялал Монголын говиор аялах аялал Түүх соёлын аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Тэмээн поло Тэмээний баяр
		Баянлиг орчмийн бүс	Цагаан агуй Нүүдэлчин зон Ховор амьтан ургамал Түүх соёлын нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-9 сар	Эрдэм шинжилгээ судалгааны аялал Ховор амьтан судлах аялал Түүх соёлын аялал Адал явдалт аялал Тусгай сонирхолын аялал
		Шаргалжуут, Галуутын хавцлын бүс	Шаргалжуут рашаан Галуутын хавцал Түүх соёлын нөөц Нүүдэлчин зон Ховор амьтан ургамал Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 6-9 сар	Рашаан сувилалын аялал Түүх соёлын Нүүдэлчин зоны амьдралтай танилцах аялал
		Улиастай Отгонтэнгэрийн орчмийн бүс	Отгонтэнгэр уул Ховор амьтан, ургамал Рашаан Нүүлчин зон Түүх соёлын нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-9 сар	Уулын аялал Ховор амьтан ажиглах аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Рашааны аялал Соёлын аялал Тусгай сонирхолын аялал

3	Өвөрхангай аймаг Хархорин сум	Орхоны хөндий, Есөнзүйлийн	Хархорин Эрдэнэзуу хийд Орхоний хөндийн түүх соёлын дурсгал Хужиртын рашаан Орхон гол, Найман нуур Түүх соёлын аялалын нөөц Өндөр гэгээний түүх соёл Нүүдэлчин зон Ховор амьтан ургамал Амралт сувилалын тааламжтай хугацаа 6-9 сар	Эрдэм шинжилгээ судалгааны аялал Түүх соёлын аялал Буддын шашны аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Тусгай сонирхолын аялал жуулчлал Өвлийн аялал
		Суварга хайрхан, Хангай орчмийн бүс	Хангайн бүлэг рашаан Нүүдэлчин зон Ховор амьтан ургамал Түүх соёлын нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Рашаан сувилалын аялал Түүх соёлын аялал Байгалийн аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Өвлийн аялал
		Өмнөд говийн орчмийн /Говь гурван сайхан, Дундговь/	Палеонтлогийн нөөц Говийн байгаль, элсэн манхан Ховор амьтан ургамал Өвөрмөц тогтоцот газрууд Нүүдэлчин зон Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 6-10 сар	Палеонтлогийн аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Эрдэм шинжилгээ судалгааны аялал Тусгай сонирхолын аялал Адал явдалт аялал Өвлийн аялал Тэмээн поло
		Чулуут, Хорго, Тэрхийн цагааны бүс	Унтарсан галт уул Хангайн нуруу Нүүдэлчин зон Чулуут гол, хавцал Нүүдэлчин зон Түүх соёлын нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Байгалийн аялал Түүх соёлын аялал Адал явдалт аялал Өвлийн аялал
		Хөвсгөл нуур орчмийн бүс	Цаатан, Дархад зон Ховор амьтан ургамал Түүх соёлын нөөц Байгалийн нөөц Цэнгэг устай Хөвсгөл нуур, Шишгэдийн хотгор Даян дээрхийн агуй Улаантайга Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-9 сар	Нугийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Эрдэм шинжилгээний Тусгай сонирхолын аялал Адал явдалт аялал Усан спорт Уул тайга Рашаан сувилалын аялал Өвлийн аялал
		Уран уул орчмийн бүс	Байгалийн үзэсгэлэнт газар Нүүдэлчин зон Ховор амьтан ургамал Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Адал явдалт аялал Байгалийн аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Тусгай сонирхолын аялал
			Сэлэнгэ, Орхон, Эг зэрэг	Усан аялал

		Орхон Сэлэнгэ, Амарбаясгалант	томоохон голууд Ховор амьтан ургамал Түүх соёлын нөөц Нүүдэлчин зон Байгалийн нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 6-10 сар	Тусгай сонирхолын аялал Буддын шашны аялал Түүх соёлын дурсгалт газрын аялал Байгалийн аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал
		Сэргэлэн Алтанбулаг, Хустай бүс	Буддын шашны аялал Ховор амьтан урагмал Байгалийн үзэсгэлэнт газарууд Түүх соёлын нөөц Нүүдэлчин зон Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-9 сар	Тахь ажиглах, судлах Эрдэм шинжилгээ Түүх соёлын аялал Байгалийн аялал Буддын шашны аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал
		Их газрын чулуу Бага газрын чулуу орчмийн бүс	Түүх соёлын нөөц Байгалийн нөөц Ховор амьтан ургамал Нүүдэлчин зон Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10сар	Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Байгалийн аялал Тусгай сонирхолын аялал Түүх соёлын аялал
		Хамрийн хийд орчмийн бүс	Шашны аялал Байгалийн аялал Нүүдэлчин зон Аж үйлдвэрийн төв Дэлхийн энергийн төв Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Шаншин мөргөлийн Нутгийн иргэдэд Байгалийн аялал Энергийн аялал Тусгай сонирхолын аялал
4	Хэнтийн аймаг Өндөрхаан орчим	Онон Балж Дадал, Биндэрийн бүс	13 р зууны түүх Эртний монголчуудын бууц булш бунхан Байгалийн үзэсгэлэнт газрууд Ховор амьтан урагмал Бурайд зон Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Эзэн чингэс хааны түүх, 13 зууны үеийн соёлд түшиглэсэн аялал Эртний монголчуудын бууц бунхан суурин судлах эрдэм шинжилгээний аялал Байгалийн аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал
		Дэлгэрхааны бүс	Аурагын балгас, рашаан Аварга тосон нуур 13 зууны түүх Халх боржигоны зон олон Түүх соёлын нөөц Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	13 зууны түүх аялал Рашаан сувилалын аялал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Түүх соёлын аялал
		Дарьганга Алтан овоо орчмийн бүс	Эртний унтарсан галт уул Түүх соёлын нөөц Дарьгангачууд Байгалийн үзэсгэлэнт газрууд Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Байгалийн аялал жуулчлал Түүх Соёлын аялал жуулчлал Тусгай сонирхолын аялал жуулчлал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал жуулчлал
			Байгалийн үзэсглэнт	Тусгай сонирхолын аялал

		Нөмрөг Халх гол Буйр орчмийн бүс	газрууд Түүх соёлын дурсгалт газрууд Ховор амьтан ургамал Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	жуулчлал Түүх соёлын аялал жуулчлал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал жуулчлал Байгалийн аялал жуулчлал
		Улз гол , Хөх, Яхь нуур орчмийн бүс	Байгалийн үзэсглэнт газрууд Түүх соёлын дурсгалт газрууд Ховор амьтан ургамал Аялал жуулчлалын тааламжтай хугацаа 7-10 сар	Тусгай сонирхолын аялал жуулчлал Түүх соёлын аялал жуулчлал Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал Усан аялал Шувуу судлах, эрдэм шинжилгээний аялал

Ашигласан эх сурвалж

1. З.Батболд "Монгол улс аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх зорилгоор Зүүн хойд Азийн бүс нутагтай тээврийн дэд бүтцээ нэгтгэх боломж", ННФ-ийн судалгааны тайлан, УБ, 2006
2. Монгол Улсын Өрсөлдөх Чадварын Тайлан, УБ, 2012
3. Олон улсын ба дотоодын аялал жуулчлалын талаар 2004 онд явуулсан судалгааны дүнгийн тайлан, УБ, 2005
4. Монголын Үндэсний Статистикийн Хороо, "Статистикийн эмхэтгэл-2011", Улаанбаатар, 2012
5. Д.Жаргалсайхан, "Өрсөлдөх чадварыг сайжруулах шинэчлэлийн бусад боломж", "Бизнесийн орчныг сайжруулах замын зураглал боловсруулах нь" сэдэвт хурал, УБ, 2012
6. Ч.Хашчулуун, Р.Анхбаатар "Монгол Улсын 2010-2015 оны дунд хугацааны хөгжлийн стратеги-өрсөлдөх чадварыг дээшдүүлэх асуудал", Монгол Улсын Засгийн газар -Хөгжлийн түншүүдийн хамтарсан техникийн уулзалт, УБ, 2011
7. Үндэсний хөгжлийн хүрээлэн, "Хүн амын нутагшилт, суурьшил, хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаа", УБ, 2011
8. "Зочид буудал зоогийн газрын менежмент мэргэжлийн хөтөлбөрийн өөрийн үнэлгээний тайлан", УБ, 2011
9. "Аялал жуулчлалын менежментийн чиглэлээр бакалавр бэлтгэх хөтөлбөрийн өөрийн үнэлгээний тайлан", УБ, 2012
10. АЖҮТ. Аялал жуулчлалын статистикийн эмхэтгэл, 2011
11. АЖҮТ. 2012 онд жуулчдаас авсан судалгаа
12. Монгол Улсын хуулиуд
13. Монгол Улсын Өрсөлдөх Чадварын Тайлан, 2012
14. Д.Жаргалсайхан, "Өрсөлдөх чадварыг сайжруулах шинэчлэлийн бусад боломж", "Бизнесийн орчныг сайжруулах замын зураглал боловсруулах нь" сэдэвт хурал, 2012.08.16, Улаанбаатар хот,
15. Монголын Үндэсний Статистикийн Хороо, "Статистикийн эмхэтгэл-2011", Улаанбаатар, 2012
16. Ч.Хашчулуун, Р.Анхбаатар "Монгол Улсын 2010-2015 оны дунд хугацааны хөгжлийн стратеги-өрсөлдөх чадварыг дээшдүүлэх асуудал", Монгол Улсын Засгийн газар -Хөгжлийн түншүүдийн хамтарсан техникийн уулзалт, 2011.3. 4
17. В.Мөнхбаяр. Докторын зэрэг горилох судалгааны ажил. 2012 он
18. UNWTO Annual Report: A year of recovery 2010, Madrid, Spain, 2011
19. UNWTO Annual Report: A year of recovery 2011, Madrid, Spain, 2012
20. UNWTO Tourism Highlights 2012 Edition, Madrid, Spain, 2012
21. UNWTO Silk Road Action Plan 2012-2013, Madrid, Spain, 2012
22. UNWTO Tourism in the World. A vision for the future, Madrid, Spain, 2005
23. UNWTO Tourism 2020 Vision, Volume 3, East Asia and Pacific, Madrid, Spain, 2000
24. Gary Grimmer "MICE in Asia and the Pacific, 6th UNWTO/PATA Forum on Tourism Trends and Outlook, Guilin, China October 2012

25. The Travel &Tourism Competitiveness Report 2011, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2011
26. The Travel &Tourism Competitiveness Report 2011, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2011 тал
27. Biological resources of Mongolia /National Report/ -Ulaanbaatar. 1998, pp. 17, Mandakh N. Dash D. Khaulenbek A.Present Status of Desertifi cation in Mongolia- Geoecological Issues in Mongolia, Edited by J. Tsogtbaatar, UB., 2007, pp. 63-73.
28. Mongolian action programme for the 21st century, Ulaanbaatar, 1999, p.269.
29. Шинэчлэлийн Засгийн Газрын албан ёсны веб сайт. http://www.open-government.mn/. 2012 оны 11 дугаар сар 4
30. Үйлдвэр, Хөдөө Аж Ахуйн Яамны адбан ёсны веб сайт. http://www.mofa.gov.mn. 2012 оны 11 сарын 4 нд үзэв.
31. ГХГЗГ-ын албан ёсны веб сайт. http://www.gazar.gov.mn. 2012
32. ГХГЗГ-ын албан ёсны веб сайт. http://www.gazar.gov.mn. 2012
33. ГХГЗГ-ын албан ёсны веб сайт. http://www.gazar.gov.mn. 2012
34. ҮНДЭСНИЙ ХӨГЖИЛ, ШИНЭТГЭЛИЙН ХОРОО-ны дарга Ч.ХАШЧУЛУУНЫ "Coal Mongolia 2012" чуулга уулзалтад тавьсан илтгэл. http://www.mining.mn/NewsDetails_7000.aspx
35. БШУЯ. http://www.mecs.gov.mn/article-120-444.mw. 2012 оны 11 дугаар сар 4
36. СЯ-ны албан ёсны веб сайт. http://www.iltod.gov.mn/. 2012 оны 12 дугаар сар.
37. ИНЕГ. http://www.mcaa.gov.mn/news/show?id=1237. 2012 оны 12 дугаар сар
38. Монголын Авто замын Холбоо. http://www.mra.mn.
39. http://politics.time.mn/content/20604.shtml
40. Ж.Долгорсүрэн. “СОЁЛЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН УДИРДЛАГЫН ТЕХНОЛОГИ.”http://guidemongolia.com/
41. http://www.buddhism.mn/
42. Монголын Спортын Нэгдсэн сайт. http://www.sportnews.mn
43. *Д.Батболд.* ***“СПОРТЫН АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ТУХАЙ ОЙЛГОЛТ”.*** *http://guidemongolia.com/*
44. http://www.undp.mn/publications/rio_report_mongolia.pdf
45. http://data.worldbank.org/about/country-classifications/country-and-lending-groups
46. http://www.undp.mn/publications/rio_report_mongolia.pdf
47. http://www.tsagtur.mn/index.php?option=com_content&view=article&id=129:2009-08-19-09-48-53&catid=59:ieeoeyadaeeei-aoeai
48. http://news.zindaa.mn/
49. http://data.worldbank.org/about/country-classifications/country-and-lending-groups
50. http://web.nso.mn/methodology/method_18.pdf
51. http://www.greenproduct.mn/
52. http://www.mse.mn/news/show/id/158